**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУК ИНСТИТУТУ**

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Диссертациялык кеңеш Д 12.24.695

Кол жазма укугунда
УДК: 342.8 (575.2)

Досумов Серимжан Тулеуович

ШАЙЛОО ПРОЦЕССИНИН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ: ТЕОРИЯ ЖАНА ПРАКТИКА (КАЗАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАНА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАТЕРИАЛДАРЫНЫН НЕГИЗИНДЕ)

12.00.02-конституциялык укук; муниципалдык укук

юридика илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
Автореферати

Бишкек – 2025

Иш Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин Мамлекеттик жогорку билим берүү мекемесинин эл аралык жана конституциялык укук кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: **Адилов Айбек Насырович**
юридика илимдердин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын ИИМдин милициянын генерал-майору Э.А. Алиев атындагы Академиясынын илимий жана илимий педагогикалык кадрларды даярдоо факультетинин башчысы

Расмий оппоненттер: **Мухамеджанов Эдуард Булатович**
юридика илимдердин доктору, профессор,
Казакстан Республикасынын Аблай хан атындагы Казак Эл аралык мамилелер жана дүйнөлүк тилдер университетинин “Эл аралык укук” кафедрасынын профессору

Кочкарова Эрнстина Азрет-Алиевна
юридика илимдердин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасынын Юридикалык академиясынын юридикалык сабактар кафедрасынын башчысы

Токтогулов Алмаз Асылбекович
юридика илимдердин доктору, доцент,
Кыргызпатентке караштуу интеллектуалдык менчик мамлекеттик фондунун аткаруучу директору

Жетектоочү уюм: Казакстан Республикасынын аль-Фараби атындагы Казак Улуттук университетинин мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы, конституциялык жана административдик укук кафедрасы (050040, Казакстан Республикасы, Алматы ш., Аль-Фараби пр., 71, Корпус 3б)

Диссертациянын жакталуусу 2025-жылдын “21” февралында саат 10.00 до Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунун, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Ош Мамлекеттик университетинин алдындагы юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды жактоо боюнча Д 12.24.695 диссертациялык кеңешменин отурумунда төмөнкү дарек боюнча жүргүзүлөт: 720010, Бишкек ш., Чүй пр., 180 а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720071, Бишкек ш., Чүй пр., 265-а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе к., 547) жана Ош Мамлекеттик университетинин (723500, Ош ш., Ленин к., 331) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан: https://stepen.vak.kg/d_12_14_695/133226/ таанышууга болот.

Жеке конференциянын идентификатору: https://vc.vak.kg/121-uem-vz3-ajz

Автореферат “____” январь 2025-ж. таратылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
юридикалык илимдердин доктору **К.С. Жылкичиева**

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Мамлекет башчысы К.Ж. Токаевдин Казакстан элине кайрылуусунда – “Адилеттүү мамлекет. Бирдиктүү улут. Бакубат коом” 2020-жылдын 1-сентябрында ачылган VII чакырылыштагы Парламенттин үчүнчү сессиясынын ачылышына байланыштуу, жаңыланган Конституциянын негизинде Казакстан Республикасынын Президенти Казакстанда мамлекет Башчысын, Парламенттин Мажилисинин депутаттарын жана маслихаттарды мөөнөтүнөн мурда шайлоо өткөрүү зарылдыгын негиздеген – алар демократиялык өзгөрүүлөрдү кеңейтүү үчүн, элден ишенимин алуу үчүн зарыл эле. Акыркысы казакстандыктардын жашоосунун бардык тарабына тиешелүү.

Казакстан Республикасынын Президенти белгилегендей: “Бардык саясий маселелерди кийинкиге калтырбастан чечүүдө реформалардын топтолгон темпин сактоо өтө маанилүү”.

Бул үчүн алдыдагы шайлоо циклдерин рационалдуу куруу керек... Үстүбүздөгү жылдын күзүндө президенттик шайлоо өткөрүүнү сунуштайм. Президенттин мандатынын узактыгы бир мөөнөттө 7 жыл деп чектөө коюу менен, кайра шайланууга укугу жок кылуу. Мен сунуштаган конституциялык новелла бийликти монополиялаштыруу коркунучун кыйла азайтат. Биздин өлкөдө саясий модернизациянын алкагында парламентаризмди өнүктүрүү негизги орунду ээлейт. Жаңыланган Конституция адилеттүү жана ачык оюн эрежелери бар саясий системанын таптакыр жаңы стандарттарын белгилейт. Саясий партияларды каттоо жол-жоболору буга чейин бир топ жөнөкөйлөштүрүлгөн. Парламентти жана маслихаттарды партиялык тизме жана бир мандаттуу округдар боюнча түзүүнүн жаңы механизмдери ишке кирет. Алар саясий партиялардын санынын көбөйүшүнө алып келет, саясий атаандаштыкты күчөтөт, эл өкүлдөрүнүн жаңы толкунунун пайда болушуна шарт түзөт. Келечекте Өкмөттүн курамына көпчүлүк добушка ээ болгон саясий күчтөрдүн гана эмес, парламенттеги башка партиялардын да өкүлдөрү кириши мүмкүн. Бул аткаруу бийлигине бүтүндөй коомдун суроо-талаптарына жооп берген тең салмактуу чечимдерди кабыл алууга мүмкүндүк берет. Натыйжада, 2023-жылдын ортосуна чейин бардык негизги саясий институттар кайра жүктөлөт жана жаңыланат: Президент, Парламент, Өкмөт. Бул кадамдардын баары акырындык менен биздин “күчтүү Президент – таасирдүү Парламент - жоопкерчиликтүү Өкмөт” деген негизги формулабызды реалдуу мазмунга толтурат *(https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130)*.

“Шайлоо мыйзамдарынын жүргүзүлүп жаткан реформасын талдоодо бир катар орчундуу жагдайларды белгилеп кетүү зарыл. Алсак, Казакстан Республикасынын Конституциясынын 50-беренесинин 3-пунктуна ылайык, парламенттин Мажилиси аралаш шайлоо системасы боюнча шайланган 98 депутаттан: бирдиктүү жалпы улуттук шайлоо округунун аймагы жана бир мандаттуу аймактык шайлоо округу боюнча пропорционалдуу өкүлчүлүктөн турат. Демек, азыр Парламенттин Мажилиси аралаш шайлоо системасы аркылуу: бир мандаттуу аймактык шайлоо округдары боюнча депутаттардын 70% – пропорционалдык, 30% - мажоритардык болуп түзүлөт” *(https://kazpravda.kz/n/vybory-kak-chast-novoy-istorii/)*.

Белгилей кетчү нерсе, кыска убакыттын ичинде шайлоо процессин укуктук жөнгө салууга фундаменталдуу өзгөртүүлөр киргизилди, укуктук ченемдердин жана аларга тиешелүү саясий-укуктук баалуулуктардын жаңы системасы түзүлдү, жарандардын тандоо жана мамлекеттик бийлик органдарына жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлануу укугуна конституциялык укуктарын ишке ашыруу системасынын бекем кепилдиктери камсыз кылынды, демократияны, шайлоонун ачык-айкындыгын жана шайлоо процессинин ар кандай этаптарына жалпыга маалымдоо каражаттарынын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылган көп баскычтуу көзөмөлдөө системасы түзүлдү, улуттук жана эл аралык байкоочулардын кеңири корпусу түзүлүп, шайлоо администрациясы менен сот тутумунун, анын ичинде конституциялык сот адилеттигинин механизминин ортосунда натыйжалуу өз ара аракеттенүү жолго коюлган жана шайлоолорго тийиштүү техникалык жана маалыматтык колдоо көрсөтүү уюштурулган.

Казакстан менен Кыргызстан бүгүнкү күндө шайлоону эң жогорку эл аралык стандарттарга ылайык бардык деңгээлде өткөрүү үчүн бардык зарыл укуктук инструменттерге ээ. Улуттук шайлоо саясаты коомдо бийликтин мыйзамдуу жолун жолдоочулугун кепилдеген саясий консенсусту калыптандыруунун өтө маанилүү куралы, шайлоо процессин укуктук жөнгө салуу механизми ойногон ролу экендиги эч кимге жашыруун эмес.

Казакстанда да, Кыргызстанда да бардык компоненттерде жана институттарда структураланган материалдык жана процесстик шайлоо мыйзамдары бар экендигине карабастан,

азыркы өркүндөтүү процесси улануууда. Бул шайлоо процессинин жаңы эл аралык стандарттарын иштеп чыгуу жана колдонуу, ошондой эле изилденип жаткан мамлекеттерде демократиялык институттарды тынымсыз өнүктүрүү менен шартталган.

Албетте, ар бир конкреттүү учурда шайлоо процессин ченемдик жөнгө салуу өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ, ошондой эле улуттук укуктук системанын өзгөчөлүктөрүн эске алат жана өлкөнүн укуктук салттарына негизделет. Бирок КМШнын бардык мамлекеттерин жетектей турган жалпы принцип – бул салыштырмалуу дүйнөлүк жана региондук тажрыйбаны эске алуу менен шайлоо процессинин мыйзамдык базасын кандай гана жол менен болбосун өркүндөтүүгө туруктуу умтулуу болуп саналат.

Казакстан менен Кыргызстандын укуктук системасынын азыркы абалын жана топтолгон тажрыйбасын эске алуу менен божомолдонгон изилдөөнүн маанилүүлүгү, алар тарыхый өнүгүүсү окшош, укуктук системасы окшош жана маселелерди чечүү тартиби, шайлоо өткөрүүнүн формалары жана ыкмалары бар изилденген өлкөлөрдөгү шайлоо мыйзамдарынын ченемдерин, шайлоолорду өткөрүүнүн жол-жоболорун, шайлоо процессинин ар кандай этаптарын салыштырмалуу талдоодо турат, бул шайлоо укугунун жана жалпы эле шайлоо системасынын өнүгүү тенденцияларын аныктоого гана эмес, Казакстандагы жана Кыргызстандагы шайлоолордо практикалык маселелерди чечүү боюнча сунуштарды иштеп чыгууга да мүмкүндүк берет.

Мындан тышкары, диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу Казакстан менен Кыргызстандын шайлоо мыйзамдарынын ченемдерин өркүндөтүү зарылдыгы менен шартталган. Ошондуктан, изилденип жаткан өлкөлөрдүн шайлоо мыйзамдарына эгемендүүлүк мезгилинде топтолгон эң мыкты укуктук жана укук коргоо тажрыйбасын киргизүү максатында, Кыргызстандын динамикалуу өнүгүп жаткан шайлоо мыйзамдарынын ченемдери Казакстан Республикасынын консервативдик шайлоо мыйзамдарынын ченемдери менен салыштыруу маанилүү.

Чынында эле, биздин көз алдыбызда Казакстандын жана Кыргызстандын заманбап шайлоо системасы калыптанууда жана өнүгүүдө, ал жарандардын мамлекеттик бийлик жана өз алдынча башкаруу органдарына шайлоого жана шайланууга болгон конституциялык укуктарын ишке ашыруу жана коргоо үчүн укуктук формулаларды иш жүзүндө активдүү издөө жана бекитүү, жаңы технологияларды жана шайлоо процедураларын киргизүү менен коштолот.

Шайлоо системасынын тарыхый үзгүлтүксүздүгүнүн маанилүүлүгүн белгилеп, Казакстан Россияга кошулгандан кийин кабыл алынган алгачкы мыйзамдардын бири 1822-жылдагы "Сибирь кыргыздары жөнүндө уставы" болгонун айта кетели.

Бул уставга ылайык, айылдарды аксакалдар, волосторду - султандар, уезддерди - улук султандар башкарышкан, ал эми айылдардагы жана волостордогу сот процесстерин бий деп аталган ардактуу кыргыздар (казактар) жүргүзүшкөн.

Аксакалдар үч жылдык мөөнөткө кыргыздардын (казактардын) өздөрүнөн шайланышып, ар бир округда болгон эки орус жана эки ардактуу кыргыздардан (казактардан) турган округдук буйрук менен бекитилген. Бийлер жана аксакалдар тарабынан казак калкынын баалоочулары эки жылдык мөөнөткө округдук буйрук менен шайланган. Ошол эле аксакал бир нече мөөнөткө шайлана алат. Айылдарда аксакалдарды шайлоо көпчүлүк добуш менен оозеки өткөрүлгөн.

Кыргызстанда, мисалы, 1999-жылдан бери шайлоо процессин өркүндөтүү боюнча туруктуу иштеген жумушчу топтордун ролу жигердүү күчөдү, аларга бейөкмөт сектору барган сайын активдүү катышып, алар шайлоолордун жана референдумдардын ачык-айкындуулугун өз алдынча көзөмөл жүргүзүшө алышат.

Мамлекеттик органдардын бейөкмөт сектор менен мындай өз ара аракеттенүүсү мамлекеттик жана муниципалдык шайлоо негиздерин кайра чыгарууну камсыз кылуунун бирден-бир мыйзамдуу каражаты катары, изилденип жаткан мамлекеттердин жарандарынын шайлоо укуктарынын өзгөчө маанисин эске алуу менен Казакстан үчүн жакшы үлгү болуп саналат. Шайлоо мыйзамынын ченемдеринде чагылдырылган тийиштүү укуктук жөнгө салуусуз шайлоочулар менен коомдук саясий бийликтин ортосундагы адекваттуу укуктук мамилелерди жана өз ара көз карандылыкты колдоо мүмкүн эмес экенин эске албай коюуга болбойт.

Албетте, шайлоо системасынын демократиялык потенциалын прогрессивдүү жана натыйжалуу өнүктүрүүгө багытталган, изилденген өлкөлөрдүн тажрыйбасын эске алуу менен шайлоолорду жана эл аралык шайлоо нормаларын укуктук жөнгө салуу, Казакстандын жана Кыргызстандын азыркы шайлоо мыйзамдарынын теориялык концепциясын иштеп чыкмайынча ишке ашыруу мүмкүн эмес.

Бирок, бүгүнкү күндө шайлоо мыйзамдары жана укук колдонуу практикасы шайлоо

укугунун теориясынан кыйла алдыда экенин моюнга алуу керек. Көпчүлүк учурда шайлоо мыйзамдарынын өнүгүү динамикасы бир гана же басымдуу түрдө шайлоо процессинин айрым аспекттерин ашыкча деталдаштырууга жана конкреттештирүүгө багытталган, бул ченемдик матрицанын көлөмүн олуттуу көбөйтүү менен, шайлоону уюштурууда жана өткөрүүдө иш алып баруу дайыма эле мыйзамдык консолидацияга жана шайлоо процессин өткөрүүнүн ырааттуу укуктук режимин түзүүгө көмөк көрсөтө бербейт.

Натыйжада, шайлоо мамилелерин укуктук жөнгө салуунун көптөгөн фундаменталдуу маселелери алиге чейин зарыл болгон илимий түшүнүккө жана негиздемеге ээ боло элек, окумуштуулардын менен практиктердин ортосунда олуттуу пикир келишпестиктерди жаратууда. Дал ушул жагдай авторду шайлоо укугунун конституциялык-укуктук негиздерин изилдөөнүн теориясынын жана практикасынын көйгөйлүү аспектилерине кайрылууга түрткөн.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор) же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Бул изилдөө демилгелүү болуп саналат жана 2022-жылдын 5-июнундагы республикалык референдумдун жыйынтыктары боюнча өткөрүлгөн конституциялык реформа менен байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты – Казакстан менен Кыргызстандагы заманбап шайлоо процессинин теориялык жана укуктук негиздерин иштеп чыгуу, шайлоо институтунун уюштурулушун жана иштешин комплекстүү изилдөө, ошондой эле Казакстанда да жана Кыргызстанда да шайлоо мыйзамдарын жана аны колдонуу практикасын өркүндөтүү үчүн концептуалдык жана прикладдык мааниге ээ болгон теориялык жоболорду жана конкреттүү практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Коюлган максатка ылайык, өз ара көз каранды **милдеттер** аныкталды:

1. шайлоо укугунун маңызын жана генезисин изилдөө;
2. Кыргыз Республикасынын жана Казакстан Республикасынын тарыхындагы шайлоо мыйзамдарынын өнүгүү этаптарына сын көз менен баа берүү;
3. Кыргыз Республикасынын жана Казакстан Республикасынын шайлоо мыйзамдарынын түшүнүгүн, предметин жана ыкмасын ачып берүү;
4. Кыргыз Республикасынын жана Казакстан Республикасынын шайлоо мыйзамдарынын принциптеринин түшүнүгүн жана түзүлүшүн түшүнүү;
5. шайлоо мыйзамдарынын жана шайлоо укуктук мамилелердин түшүнүгүнүн, түзүлүшүнүн жана нормаларынын маңызын ачып берүү;
6. шайлоо укук мамилелеринин субъектеринин түрлөрүн сын көз менен кароо;
7. шайлоо процессинин этаптарын талдоо: түшүнүгү жана түзүмү;
8. шайлоо укук мамилелерин каржылык жактан камсыз кылуунун укуктук жөнгө салынышын иликтөө;
9. шайлоо укугу чөйрөсүндөгү укук бузуулар үчүн жоопкерчилик чараларын белгилөө жана аныктоо;
10. чет өлкөлөрдүн шайлоо мыйзамдарын талдоо, алдыңкы оң тажрыйбаларды изилдөө;
11. шайлоо мыйзамдарындагы даттануунун түшүнүгүн жана түрлөрүн аныктоо;
12. Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүү боюнча негизги багыттарды сунуштоо жана негиздөө;
13. Казакстан Республикасынын да, Кыргыз Республикасынын да шайлоо процессин өркүндөтүү боюнча концептуалдык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы Казакстан менен Кыргызстандын шайлоо процессинин жана укугунун конституциялык-укуктук негиздерине байланыштуу теория менен практиканын алгачкы комплекстүү изилдөөсүн билдирет; Борбор Азиядагы эки өлкөнүн шайлоо мыйзамдарынын актуалдуу маселелери иликтенет, Казакстандын шайлоо процессинин тажрыйбасы жана Кыргызстандын алдыңкы Шайлоо технологиялары изилденет; шайлоо жол-жоболорунун маңызын, шайлоо процессинин баскычтарын, субъекттердин укуктарын жана милдеттерин, ошондой эле шайлоону финансылык жактан камсыз кылуунун укуктук негиздерин ачып берет.

Диссертацияда шайлоо процессинин субъекттеринин бардык категориялары тарабынан шайлоо укуктарын бузгандыгы үчүн жоопкерчиликтин бардык түрлөрү талданып, изилденген өлкөлөрдүн жана жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн алдыңкы тажрыйбаларын эске алуу менен даттануу процессин жакшыртуу боюнча автордук сунуштар иштелип чыккан.

Изилдөө Казакстан менен Кыргызстандын шайлоо системасын өркүндөтүүгө багытталган илимий негизделген сунуштамаларды жана сунуштарды топтойт, ошондой эле шайлоо процессин

уюштурууга жоопту борбордук жана аймактык органдардын мыйзам чыгаруу жана укук коргоо ишмердүүлүгүн реформалоонун концептуалдык негиздерин иштеп чыгат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Алынган натыйжалардын практикалык мааниси диссертацияда Кыргыз Республикасынын жана Казакстан Республикасынын шайлоо мыйзамдарын концептуалдык реформалоо проблемасына конституциялык реформалоо контекстинде комплекстүү мамиле негизделгендиги менен аныкталат. Аталган маселелерди илимий жактан иштеп чыгуу Кыргызстандын жана Казакстандын конституциялык укук тармагын жана илимин андан ары өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Диссертацияда негизделген бир катар жоболор, концептуалдык корутундулар жана конкреттүү сунуштар Казакстандын жана Кыргызстандын шайлоо мыйзамдарында, бардык деңгээлдеги шайлоо комиссияларынын, ошондой эле мамлекеттик органдардын, укук коргоо органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын укук коргоо иштеринде колдонулушу мүмкүн.

Диссертацияда алынган жыйынтыктар шайлоо мыйзамдарынын көйгөйлөрүн конституциялык өлчөмүндө изилдеп жаткан профессордук-окутуучулук курамдар менен илимий кызматкерлер үчүн, шайлоо процессине катышкан бардык субъекттер үчүн, шайлоо комиссияларынын ишин жакшыртуу үчүн пайдалуу.

Диссертациянын негизги жоболору "Конституциялык укук", "Муниципалдык укук", "Шайлоо укугу" ж.б. сабактарды окутууда окуу процессинде, ошондой эле шайлоолорду даярдоого жана өткөрүүгө көз карандысыз байкоо жүргүзгөн шайлоо комиссияларынын бардык деңгээлдеги кызматкерлери, укук коргоо органдарынын жана коммерциялык эмес уюмдардын кызматкерлери тарабынан тренингдерди жана семинарларды өткөрүү үчүн колдонулууда.

Диссертант тарабынан алынган жыйынтыктар Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын шайлоо мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө мыйзам долбоорлорун демилгелөөдө колдонулушу мүмкүн.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси. Изилдөөнүн алкагында алынган натыйжалар шайлоо процесси чөйрөсүндө мамлекеттик саясатты өркүндөтүүдө жана жарандардын активдүү добуш берүүсүнүн натыйжалуулугун жогорулатууда ишке ашырылышы мүмкүн, ал акырында өлкөнүн өнүгүү векторун аныктайт.

Жактоого алынып чыгуучу илимий жоболор:

1. СССР кулагандан кийин Казакстан Республикасында, Кыргыз Республикасында, Россияда жана кээ бир башка өлкөлөрдө шайлоо компанияларына жүргүзүлгөн талдоосун, Г. Алмонд жана С. Вербердин жарандардын саясаттын ар кандай субъекттерине жана объекттерине, анын ичинде шайлоо институтуна карата баалуулукка багытталган мамилеси жөнүндөгү саясий маданият түшүнүгү тастыктайт.

2. 1993-жылы декабрда Казакстан Республикасында шайлоо жөнүндөгү Кодекси кабыл алынган. 1994-жылы 7-мартта жаңыланган система боюнча шайлоо өткөн. Казакстан Республикасынын Конституциясына (1998-жылдын 7-октябры) жана "Казакстан Республикасындагы шайлоолор жөнүндө" конституциялык Мыйзамга киргизилген өзгөртүүлөргө ылайык, пропорционалдуу өкүлчүлүктүн негизинде саясий партиялардын өкүлдөрү менен алмаштыруу шарты менен мажилистин санын 10 депутаттык орунга көбөйтүү сунушталган. 2007-жылдан 2021-жылга чейинкилер менен кийинки шайлоолор толугу менен пропорционалдык тутум боюнча өттү.

Казакстандын Конституциясына референдумдун жыйынтыгы боюнча (2022-жылдын 5-июнунда) өзгөртүүлөр киргизилгенден кийин, Мажилистин депутаттарынын 70 % партиялык тизме менен, 30 % бир мандаттуу округдарда шайланат.

Биринчи жолу, Кыргыз Республикасынын 2006-жылдын 9-ноябрындагы №180 "Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө" мыйзамына биринчи жолу "Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин пропорционалдык тутум боюнча шайланган депутаттарынын жалпы санынын 50 пайыздан ашыгын түзгөн саясий партия Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин кызматына талапкерди Кыргыз Республикасынын Президентине бекитүүгө киргизет" деген өзгөртүү киргизилди (69-берене).

Теориялык жана эмпирикалык материалдарды терең, негиздүү талдап чыгуунун негизинде көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдө пропорционалдык-мажоритардык шайлоо системасы эң демократиялуу, тең салмактуу жана шайлоо укугунун ар кандай субъекттеринин таламдарына жооп берери далилденген.

Пропорционалдык тутумдун таасирин талдоо үчүн акыркы шайлоолордун

атомизацияланган структурасы келтирилген (№ 3 тиркемени караңыз).

3. Күчтүү президенттик бийликке ээ саясий системаларда пропорционалдык шайлоо тутуму көп партиялуу системаны өнүктүрө албайт.

Казакстан Республикасынын 1995-жылдын 28-сентябрындагы "Казакстан Республикасындагы шайлоолор жөнүндө" конституциялык Мыйзамынын 9-беренесинин 2-бөлүгүн "Шайлоо системалары" жаңы редакциясын, тактап айтканда: "Парламенттин мажилисинин депутаттары аралаш шайлоо системасы менен шайланат: пропорционалдык өкүлчүлүктүн системасы боюнча, ошондой эле бир мандаттуу аймактык шайлоо округдары боюнча" деп киргизүүнү сунуштайбыз.

4. Казакстанга, Кыргызстанга, Россияга жана башка постсоветтик республикаларга мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрдүн ичинен институттук дизайндагы окшош структураны: президенттик ыйгарым укуктарды кеңейтүү менен президенттик-парламенттик системаны; аткаруу бийлигинин мыйзам чыгаруу бийлигине тийгизген таасирин; партиялар менен аткаруу бийлигинин өз ара аракеттенүүсүнүн мүнөзүн; бийликти бөлүштүрүүнүн нормалдуу институтунун жоктугун бөлүп көрсөтүүгө болот.

5. Казакстан Республикасында шайлоону аралаш системада өткөрүүнүн айырмалоочу өзгөчөлүгү, пропорционалдык тутум боюнча өткөн шайлоолор менен салыштырганда, бир катар партиялардын активдүүлүгүнүн төмөндөшү саналат, бул өз кезегинде алынган добуш берүүнүн жыйынтыктары өлкөдө партиялык атаандаштыктын бар экендиги жөнүндө ишенимдүү айтууга мүмкүндүк бербейт.

Мында БШК жана АШК добуштарды санап, тиешелүү документтерди толтургандан кийин дароо ар бир шайлоо аймагы боюнча добуш берүүнүн деталдуу жыйынтыктарын (протоколдун көчүрмөсү менен) сайтка жайгаштырууга тийиш. Бул өз кезегинде шайлоо комиссияларынын чечимдерин кабыл алуунун объективдүүлүгүн жана шайлоонун жыйынтыктарына болгон ишенимди кыйла жогорулатат.

6. 2021-жылдын 10-январында өткөн парламенттик шайлоо жана айыл акимдерин түз шайлоо, ошондой эле 2023-жылдын 19-мартында өткөн Мажилиске шайлоо фракциялык курамында сапаттык өзгөрүүлөргө алып келген жок, башкаруучу партия мурдагыдай эле үстөмдүк кылат. Казакстандын партиялык мыйзамдары жана шайлоо саясий шарттарга баш ийет. Республикадагы саясий кырдаалды эске алуу менен шайлоо системасында олуттуу өзгөрүүлөр күтүлбөйт деп болжолдоого болот.

Маслихаттарга шайлоо, айыл акимдерин шайлоодо колдонулган системага окшош салыштырмалуу көпчүлүктүн мажоритардык тутум боюнча өтүшү керек. Бул жарандардын мамлекеттик иштерди башкарууга катышуусун кеңейтет, ошондой эле жергиликтүү бийлик органдары менен калктын туруктуу байланышын түзөт.

7. Биз сунуштап жаткан аралаш шайлоо системасы бийликтин саясий режимин сактап калууга мүмкүндүк берет, анткени шайлоо жана партиялык мыйзамдар либералдаштырылып жатканына карабастан, оппозициялык күчтөрдүн добуштарын "артка тартып" алуу үчүн айрым жаңы партиялар түзүлүп жатат. Парламентте аймактардын жакшыраак өкүлчүлүгү үчүн, административдик-аймактык бирдиктердин чек аралары боюнча бирдиктүү пропорциялык округду 17 районго бөлүү сунушталууда.

8. Адам укуктары жөнүндө жалпы декларациясы (21-берене; БУУнун Башкы Ассамблеясы, 1948-ж.), эркин жана адилет шайлоонун критерийлери жөнүндө декларациясы (3-берене 1-пункту, Париж, 1994-ж.) Казакстан менен Кыргызстандын шайлоолору жөнүндө конституциялык Мыйзамдарда шайлоо системасынын эл аралык-укуктук ченемдерин бекитүү сунушталууда, тактап айтканда: "Элдин эрки өкмөттүн бийлигинин негизи болууга тийиш; бул эрк мезгилдүү жана бурмаланбаган шайлоолордо билдирилүүгө тийиш, алар жалпы жана тең шайлоо укугу аркылуу, жашыруун добуш берүү жолу менен же добуш берүүнүн эркиндигин камсыз кылуучу башка ар кандай бирдей маанидеги формалар менен жүргүзүлүүгө тийиш"; "Талапкер, партия коом алдында жоопкерчилик тартат. Биринчиден, эч бир талапкер же саясий партия зомбулук көрсөтпөшү керек" (3-берене 9-пункту).

"Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө" Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамы 60^1 – "Бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча Жогорку Кеңештин депутаттыгына талапкерлерди көрсөтүүнүн тартиби" беренеси менен толукталсын, мында бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча депутаттыкка талапкерлерди саясий партиялардан көрсөтүү жана өзүн-өзү көрсөтүү тартибинде талапкердин ошол шайлоо округу боюнча талапкер болууга ниеттенгендиги

жөнүндө Борбордук шайлоо комиссиясына арыз берүү жолу менен көрсөтүү каралган.

9. Учурда биздин өлкөлөрдө шайлоо мыйзамдарын өзгөртүү президенттик бийликти бекемдөөгө багытталган. Көп партиялуу системаны өнүктүрүү үчүн бийликтин конституциялык балансын кармануу жана аткаруу бийлигинин мыйзам чыгаруу бийлигине, анын ичинде сот бийлигине тийгизген таасирин кыскартуу зарыл деп эсептелинет.

Ошондой эле, парламенттик шайлоого жаңы түзүлгөн партияларга жол берип, шайлоо тоскоолдуктарын 3% га чейин төмөндөтүү маанилүү.

10. Шайлоо укук мамилелери аркылуу жарандардын шайлоого жана шайланууга болгон конституциялык укуктары түздөн-түз жүзөгө ашырылат, шайлануучу мамлекеттик жана муниципалдык органдарга, алардын кызмат адамдарына бийликти мыйзамдуу өткөрүп берүү үчүн өбөлгөлөр түзүлөт. Шайлоо укуктук мамилелери шайлоо жөнүндө конституциялык ченемдерден келип чыгат.

11. Шайлоочулар, талапкерлер жана шайлоо комиссиялары сыяктуу субъекттерсиз шайлоо укук мамилелери болбойт, экинчи жагынан, укуктук мамилелердин катышуучуларынын арасында бул субъекттердин болушу алардын ошол шайлоо укуктук мамилелери катары мүнөздөлүшү менен ажырагыс түрдө байланыштуу, алардын катышуучулары Казакстан Республикасынын да, Кыргыз Республикасынын да шайлоо мыйзамдарында аныкталган, алар шайлоо процессинин субъекттеринин төмөнкү категорияларына квалификацияланган: шайлоочулар, талапкерлер, шайлоо комиссиялары жана алардын мүчөлөрү, шайлоо бирикмелери (блоктору), байкоочулар, ишенимдүү адамдар, сот жана шайлоо укук мамилелерине кирген башка органдар.

12. Шайлоочулар жана талапкерлер, ошондой эле шайлоо комиссиялары шайлоо укук мамилелеринин негизги катышуучулары болуп саналат, аларсыз жарандардын мамлекеттик бийлик органдарына жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоо жана шайлануу укуктарын ишке ашыруу мүмкүн эмес. Бул шайлоо комиссиялары шайлоону ишке ашыруунун милдеттүү механизми жана негизги субъект катары каралышы керек.

Бардык деңгээлдеги шайлоо комиссияларынын бейтараптуулугу кепилдениши керек. Президент Борбордук шайлоо комиссиясынын жетекчилигин жана мүчөлөрүн дайындабашы керек.

Бардык шайлоо участкаларын видеокамералар менен жабдуу жана добуш берүүнүн онлайн трансляциялоону киргизүү зарылчылыгы негиздүү.

13. Шайлоо укук мамилелеринин юридикалык түзүмү - материалдык жана процессуалдык укуктук мамилелердин комплекси.

Шайлоо укук мамилелеринин саясий-укуктук генезисин түшүнүү шайлоо мыйзамдарынын нормаларынын жана алардын негизинде келип чыккан шайлоо укуктук мамилелеринин туунду мүнөзү менен чектелбеши керек.

14. Шайлоо мезгилинде сот органдары өз ишин (анын ичинде дем алыш күндөрү) даттанууларды жана шайлоо талаш-тартыштарын өз убагында кароону камсыз кылгандай уюштурууга милдеттүү. Юридикалык мааниге ээ болгон фактылар соттук териштирүүнүн жана кабыл алынган чечимдин негизинде гана талашышы жана кайра каралышы мүмкүн экенин эстен чыгарбоо керек.

15. Шайлоо системасын реформалоо маселесинде тандалган модель шайлоочуларга түшүнүү үчүн өтө татаал болбошу керек экенин эстен чыгарбоо керек. Шайлоо системасынын жарактуулугу анын коомго өз өкүлдөрүн бийликке өткөрүп берүүгө канчалык адилеттүү мүмкүндүк берери менен аныкталат. Шайлоо системасынын дизайны авторитардык режимдердин мурасын жеңүү үчүн чоң мааниге ээ. Казакстандын шартында жергиликтүү өз алдынча башкаруу жагын тандоо эң оптималдуу болуп саналат, бул парламенттик жана жергиликтүү шайлоолордун динамикасын өзгөртүүгө, коомго көз карандысыз талапкерлерди мобилизациялоого жана алдыга жылдырууга мүмкүнчүлүк берет. Бийликти тынчтык жолу менен алмаштыруунун механизми катары шайлоолор иштебей калганда, коом туңгуюк кырдаалдан чыгууда күч менен тирешүүгө туура келет. Ыңгайлуу саясий жагдайларда, оппозициянын өкүлү жана чыныгы атаандаштыктын жаралышы аркылуу туура тандалган шайлоо системасы режимдин акырындык менен демократиялашуусуна өбөлгө түзөт.

16. Казакстан Республикасында шайлоо системасын өркүндөтүү Казакстан Республикасынын 2050-жылга чейинки өнүгүү стратегиясына ылайык, Кыргызстанда 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын алкагында өтүүдө. Бул стратегиялардын башкы милдети-бийликтин саясий тегиздигин калыс көрсөтө турган аралаш шайлоо системасында тең салмактуулукка жетишүү.

Теориялык жана эмпирикалык маалыматтарды талдоонун негизинде, Казакстан менен Кыргызстанда Борбордук шайлоо комиссиясы, бейөкмөт уюмдар, коомдук эксперттер жана тиешелүү мамлекеттик органдар (Парламент, Президенттин Аппараты) шайлоо мыйзамдарына үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүп жатышканы көрүнүп турат.

Кыргыз Республикасынын “Саясий партиялар жөнүндө” мыйзамына сунушталып жаткан өзгөртүүлөр жана толуктоолор саясий партия республикалык бюджеттен каржылануунy ала турган учурда, жана ошондой эле саясий партиялардын өткөн жыл үчүн каражаттардын келип түшүүсү жана чыгашасы жөнүндөгү жылдык консолидацияланган финансылык отчетун берүү мүмкүнчүлүгүн караштырат, андан кийин конкреттүү мыйзамдарга өзгөртүүлөр сунушталат:

16.1. Кыргыз Республикасынын Бюджеттик Кодексинин 10-беренесине 3-пунктту киргизүү сунушталат, ал республикалык бюджеттен саясий партиялардын ишин жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын Мыйзамында каралган шарттар пайда болгондо саясий партияларга республикалык бюджеттин чыгымдарынын көлөмүнөн жыл сайын 0,01 өлчөмүндө акча каражаттары бөлүнөрүн аныктайт.

16.2. “Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы өзгөртүүлөр демилгеленген кийинки ченемдик укуктук акт болуп саналат. Бул жерде долбоордун автору 2,3 жана 7-беренелерге саясий партиялардын өткөн жыл үчүн саясий партиянын каражаттарынын келип түшүүсү жана чыгымдалышы жөнүндө ар жылдык жыйынды финансылык отчетторду берүүсүнө, Борбордук шайлоо комиссиясы үчүн жылдык Жыйынтыкталган финансылык отчеттун формасын белгилөө боюнча жаңы ыйгарым укуктарды киргизүүгө, ошондой эле аны толтуруу жана КР БШКнын бул финансылык отчетторун текшерүүнүн жүзөгө ашыруу эрежелерине байланыштуу укуктук мамилелерди жөнгө салууга багытталган тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүүнү сунуш кылат.

16.3. Саясий партияларга карата талаптарды толук ишке ашыруу үчүн КР БШКга таасир этүү рычагдары керек, Кыргыз Республикасынын Бузуулар жөнүндө кодексине өзгөртүү киргизүү сунушталууда, ал саясий партия тарабынан партиялык каражаттардын келип түшүшү жана чыгымдалышы жөнүндө отчет берилбеген учурда эскертүү же 1-категориядагы айып пул түрүндө жоопкерчиликти карайт.

16.4. “Юридикалык жактарды, филиалдарды (өкүлчүлүктөрдү) мамлекеттик каттоо жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына саясий партиялардын филиалдарын (өкүлчүлүктөрүн) жана жалпыга маалымдоо каражаттарын каттоого тиешелүү 5, 8 жана 12-беренелерге өзгөртүү, ошондой эле саясий партияларды каттоо мөөнөттөрүн 30 күндөн 15 календардык күнгө чейин өзгөртүү, ошондой эле жайгашкан жери өзгөргөн учурда гана саясий партияларды кайра каттоо мүмкүн эмес деп өзгөртүү киргизүү сунушталууда.

17. Шайлоо процесстеринин жүрүшүндөгү бузуулар жөнүндө даттанууларды кароо тартибин, шайлоо талаштарын чечүү тартибин өркүндөтүү, шайлоо комиссияларынын ишинин ачыктыгын жана Казакстан Республикасында, ошондой эле Кыргыз Республикасында жарандардын шайлоо системасына болгон ишенимин жогорулатуу максатында мыйзам долбоору менен төмөнкүлөр: жарандардын, анын ичинде мамлекеттик органдардын шайлоо укуктарынын бузулушуна арыздарды (даттанууларды) берүүнүн конкреттүү мөөнөттөрүн (шайкеш келтирүүнү) белгилөө -даттануунун үч күндүк мөөнөтү сунушталат.

18. Шайлоо процессинде гендердик тең салмактуулукту сактоо боюнча мыйзам түрүндө атайын чараларды көрүү зарыл. 30% аялдар үчүн квота (жаштар квотасы менен аралашпастан) болушу керек, ошондой эле Казакстандын мисалында Кыргызстандын Жогорку Кеңешине талапкерлерди көрсөтүү үчүн Кыргызстан элдеринин Ассамблеясынан тиешелүү квотаны (мисалы, 5 өкүл) киргизүү сунушталат, бул өлкөдө жашаган элдердин өкүлчүлүгүнө кепилдик берет.

19. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр “Саясий партиялар жөнүндө” мыйзамдын көптөгөн жоболорун кайра карап чыгуу зарылдыгын негиздеди, анткени изилдөөлөр көрсөткөндөй саясий партиялардын иштери партиялардын саясий программаларына караганда партия лидерлерине көбүрөөк добуш берерин көрсөтүп турат.

19.1. 4-беренесинде “Саясий партиялардын түзүүнүн жана алардын ишинин принциптери” белгиленген принциптерге аныктамаларды берүү сунушталууда.

“Саясий партиялардын түзүлүшү жана ишмердүүлүгү мыйзамдуулукту урматтоого, ыктыярдуулукка, мүчөлөрүнүн тең укуктуулугуна, өз алдынча башкаруу жана ачыктыкка негизделет”.

19.2. “Саясий партиянын уставынын” 8-беренесинин аталышы төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: “Саясий партиянын уставы жана программасы.” Бул норманын диспозициясы саясий партиянын ишмердүүлүгүнө жол-жоболук талаптарды так аныктаган саясий партиянын уставы жана программасы боюнча негизги жоболорду, ички талаштарды чечүүнүн тартибин, мүчөлөрдү чыгаруунун тартибин, талапкерди көрсөтүүнүн тартибин, саясий партиянын өзүнүн программасын кабыл алууга жана жарыялоого милдеттүүлүгү жөнүндө ж.б. деталдуу түрдө чагылдырууга тийиш.

19.3. 17-берене “Саясий партиялардын каржылоо каражаттарын түзүү булактары”: “ошондой эле мыйзам тарабынан тыюу салынбаган келип түшкөн башка каражаттар” деген сөздөр, “Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында тыюу салынбаган, анын уставында жана программасында аныкталган, саясий партиянын максаттарына жана милдеттерине ылайык келген башка иш-аракеттер” деген сөздөр менен алмаштырылсын. 17-берененин 2-бөлүгү уруксат берилген коммерциялык иштин так аныкталган түрлөрүнүн тизмелери менен толукталсын; жана саясий партиянын коммерциялык маалымат каражаттарын түзүү жана ээлик кылуу укугун чектөө, ошол эле учурда үгүттөө, окуу же маалыматтык материалдарды басып чыгаруу үчүн зарыл болгон коммерциялык эмес жалпыга маалымдоо каражаттарын же басмаканаларды түзүүгө жана ээлик кылууга уруксат берүү менен ж.б.

19.4. 2-бөлүктүн “Саясий партиялардын ишин каржылоо” деген 16-беренеси толукталсын жана төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: “Бюджеттик каражаттар Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын акыркы шайлоодо шайлоонун натыйжалары боюнча республикалык шайлоо округу боюнча добуш берүүгө катышкан шайлоочулардын добуштарынын 2 пайызынан кем эмесин алган учурда жана “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө” Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамында белгиленген белгилүү критерийлер сакталган учурда: аялдардын, улуттук азчылыктардын, жаш талапкерлердин жана мүмкүнчүлүгү чектелген адамдардын өкүлчүлүгүнүн планында, ошондой эле отчеттуулук талаптары аткарылганда саясий партияларга жыл сайын бөлүнүп турат.

Саясий партиялардын ишин каржылоого бөлүнүүчү бюджеттик каражаттардын өлчөмү республикалык бюджет жөнүндө мыйзамда аныкталат.

Саясий партияларды каржылоонун тартиби Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан аныкталат.

Бюджеттик каражаттардын чыгымдалышын контролдоо бюджеттик мыйзамдарда белгиленген тартипте жүзөгө ашырылат.

19.5. Мыйзам чыгаруучу мыйзамды бузууларга, атап айтканда, мамлекеттик каражаттарды мыйзамсыз пайдаланууга, ошондой эле отчеттуулук жана маалыматтарды ачуу боюнча милдеттенмелерге шайкеш келүүчү токтотуучу жана натыйжалуу санкциялардын тизмегин колдонууну камсыз кылууга тийиш (13-берене).

Саясий партияларды түзүүдө жана алардын ишмердүүлүгүндө 3-берененин 2, 3-бөлүктөрүндө көрсөтүлгөн деструктивдүү мүнөздөгү максаты жана ыкмасы бар аракеттер, ошондой эле мыйзам бузууларга шайкеш келген ынанымдуу жана натыйжалуу санкциялардын тизмеси, атап айтканда, мамлекеттик каражаттарды кыянаттык менен пайдаланган учурлар (16-берене 2-бөлүк), финансылык отчеттуулук планындагы милдеттенмелер бузулган учурлар (20-берене), маалыматтарды жарыялоо (11-берене) көрсөтүлгөн.

“Саясий партияларды түзүүнүн жана ишинин максаттары менен принциптери” деген 3-берененин 3-бөлүгүнө толуктоо киргизүү менен төмөнкүдөй редакцияда: “Кыргыз Республикасынын аймагында диний, этностук, ошондой эле чет мамлекеттерде саясий партияларга жана алардын бөлүмдөрүн түзүүгө жана алардын ишине жол берилбейт” деп баяндалсын.

19.6. Партиянын таркатылышы мыйзамда так жана туура көрсөтүлүшү керек болгон эң олуттуу жагдайларда акыркы чара экенин тактоо менен, 2-берененин 3-бөлүгүнө өзгөртүү киргизүү сунушталат.

20. 2020-жылдын октябрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине болгон шайлоодо шайлоо участкаларында №2 формасы боюнча жарандарды каттоо жеткилең эместигин көрсөттү, анда жарандар массалык түрдө, өзгөчө Бишкек шаарында, айрым партиялар 0,7% регионалдык тоскоолдуктан өтүшү үчүн кайра каттоодон өтүшкөн.

Бүгүнкү күндө Казакстан, Кыргызстан үчүн шайлоочуларды каттоо механизмдерин өркүндөтүү маселелери актуалдуу жана көйгөйлүү, эгерде автоматтык система болсо ар кандай тизмелерде шайлоочулардын маалыматтарынын кайталанышын жокко чыгармак.

Шайлоочулардын тизмелери менен иштөөнү жакшыртуу үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдардын ишин кайра карап чыгуу зарыл, шайлоо комиссиясы шайлоо алдында Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу Мамлекеттик каттоо кызматынын, Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Эмгек, миграция жана жаштар министрлигинин аймактык башкармалыктары менен системалуу түрдө иш алып баруулары абзел.

21. Добуштар кандай принциптердин негизинде, кандай ыкмалар менен бөлүштүрүлүп жатканын так аныктоо зарыл.

Босогодон өткөн партиялардын алган добуштарынын суммасы Кыргызстанда 120 мандат алуу үчүн бөлүнгөн добуштарды түзөт.

Ар бир партия алган добуштардын саны бул квотага бөлүнөт, бүтүн санга чейин кыскарат жана алган мандаттарынын саны болуп саналат. Эгерде бош мандаттар калган болсо, алар индикатордун бөлчөк бөлүгүн карашат, кимдин саны жогору болсо, ошол тарап кошумча мандат алат.

Бөлчөк бөлүктөрү тең болгон учурда көбүрөөк добуш берилген талапкердин тизмесине артыкчылык берилгени, ал эми добуштар тең болгон учурда биринчи катталган талапкерлердин тизмесине артыкчылык берилгени талаш-тартыш жаратат.

Биздин оюбузча, калган мандаттар талапкердин саны көбүрөөк аялдар же жаштар болгон партияларга берилиши керек.

22. Биз Казакстан менен Кыргызстанда преференциалдык добуш берүүнү колдонууну сунуштайбыз, добуш берүүчү жарандар партияны гана эмес, партиялык тизмеде көрсөтүлгөн конкреттүү талапкерлерди да тандоо укугуна ээ болушат.

Шайлоочу, эреже катары, бюллетенде көрсөтүлгөн партиялардын тизмеси үчүн добуш берет, ал эми мыйзам чыгаруу органына талапкерлердин тизмеси рейтингдин негизинде башкаруучу партиялык орган тарабынан түзүлөт жана шайлоочунун тандоосуна дайыма эле дал келе бербейт.

23. Саясий партияларды жана партиялык системаны өнүктүрүү үчүн Казакстан Республикасында парламенттин жана маслихаттардын ыйгарым укуктарын олуттуу түрдө кеңейтүү зарыл. Толук мыйзам чыгаруу бийлигине парламент ээ болушу керек, маслихаттар жергиликтүү өз алдынча башкаруунун реалдуу органдарына айланып, жергиликтүү аткаруу бийлигинин үстүнөн көзөмөлдөөчү функцияларды алышы зарыл. Өзгөртүүлөр бир гана шайлоо системасы менен чектелбеши керек, реформа шайлоо процессинин бардык негизги аспектилерине таасир этиши керек. Ал эл аралык стандарттарды жана өлкөнүн милдеттенмелерин эске алуу менен реформаланышы керек.

Президент мамлекет башчысы катары өзүнүн милдеттерин аткара албагандыгы же форс-мажордук жагдайлар болгон учурда бийликтин мыйзамдуулугуна байланышкан кечиктирилгис маселелерди чечүү сыяктуу жетишерлик укуктук негиздер жок болсо, мөөнөтүнөн мурда шайлоо өткөрүү практикасынан баш тартуу зарыл.

Шайлоо системасына өзгөртүүлөрдү киргизүү долбоору сөзсүз түрдө Казакстан Республикасынын Парламентинин жана маслихаттарынын бардык депутаттарын шайлоонун мажоритардык же аралаш моделине өтүү керек.

24. Казакстан Республикасындагы саясий партияларды каттоонун жана алардын ишин жөнгө салуунун тартиби чектөөчү болбошу керек. Мүчөлүккө жана аймактык өкүлчүлүккө болгон оор талаптарды толугу менен алып салуу керек. Күрөө көп болбошу керек, талапкерди колдоо үчүн талап кылынган колдордун саны 1000 болушу керек.

Шайлоого катышуу укугуна Казакстан Республикасында да, Кыргыз Республикасында да коюлган бардык негизсиз жана пропорционалдуу эмес чектөөлөрдү карап чыгуу максатка ылайыктуу. Аларга жаш курактын чеги, өлкөдө туруктуу жашоонун белгилүү бир мезгилинин талаптары, мамлекеттик тилди билүү, мамлекеттик кызматта белгилүү иш стажы, анча-мынча укук бузуулар үчүн соттуулук, Казакстан Республикасынын Улуттук коопсуздук органдары тарабынан атайын текшерүү кирет.

25. Жарандык жана эл аралык байкоочулар шайлоонун ачык-айкындуулугун камсыз кылуу жана ишенимди арттыруу үчүн шайлоо процессинин бардык этаптарына байкоо жүргүзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу зарыл, бирок алар шайлоо мыйзамдарын бузса жоопкерчиликке тартылышы керек.

Шайлоо мыйзамдарынан эл аралык жана жергиликтүү байкоочулардын укуктарынан бардык чектөөлөрдү алып салуу, аларга шайлоо процессинин бардык этаптарына байкоо жүргүзүү

мүмкүнчүлүгүн, анын ичинде добуш берүү процессинде, ошондой эле шайлоо бюллетендерин эсептөөнү жана комиссия тарабынан добуш берүүнүн акыркы протоколдорун толтурууну видеотасмага тартуу укугун кепилдөө сунушталат.

26. Саясий партияларды мамлекеттик каржылоонун системасы жана критерийлери толугу менен кайра каралып, мамлекеттик бюджетке оорчулук келтирбеши керек, анткени президенттикке ыктаган партиялар өздөрүнүн партиялык ишмердүүлүгү үчүн мамлекеттик бюджеттен кошумча каражат алып жатканы белгилүү болду.

Төмөнкүлөр сунушталат: 1) партияларды жана алардын шайлоо өнөктүктөрүн жеке жана мамлекеттик каржылоону мыйзам менен кайра кароо; 2) партиялардын шайлоо фонддору үчүн кайрымдуулуктарды чектөө; 3) натуралай кайрымдуулуктардын түрлөрүн аныктоо; 4) партияларды шайлоо фонддорунун финансылык отчетторун берүүгө милдеттендирүү.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Илимий иш-изилдөө мамлекеттердин укуктук жана укуктук теориялар жана иш-тажрыйбалардын контекстинде шайлоо укугу жана процессинин көйгөйлүү маселелери боюнча өз алдынча жасалган, комплекстүү илимий изилдөөлөрдүн биринчиси болуп саналат.

Автор тарабынан коргоого алынып чыккан илимий тыянактар, жыйынтыктар жана жоболор жеке формулировкаланган жана негизделген.

Изилдөө натыйжаларын апробациялоо жана ишке киргизүү. Юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн, диссертация жазуунун алкагында шайлоо укугу жана мыйзамдарынын маселелерин салыштырмалуу-укуктук аспектиде изилдөө боюнча жыйырмадан ашык илимий макала жарыяланган. Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын талаптарына ылайык, илимий макалалар Scopus жана РИНЦ индекстелүүчү илимий басылмаларда жарыяланган, илимий макалалардын бир бөлүгү Казакстандын, Кыргызстандын жана Россия Федерациясынын аймагында жарыяланган.

Илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына негизделген корутундулар жана сунуштар Б.Н. Ельцин атындагы КРСУнун Эл аралык жана конституциялык укук кафедрасынын жыйынында айтылды, ошондой эле КРСУнун, Кыргыз Республикасынын ИИМдин Академиясынын жана Казакстан Республикасынын Ички иштер министрлигинин М. Есбулатов атындагы Алматы Академиясынын окуу процессине киргизилди (аткаруу актылары тиркелет).

Аткарылган иштердин жана социологиялык анализдердин жеке корутундуларынын жана натыйжаларынын негизинде автор ар кандай илимий иш-чараларда баяндама жасады:

• "Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун конституциялык - укуктук негиздери: келечеги жана өнүгүүсү" темасында тегерек стол (Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Академиясы, 25.05.2015-ж.);

• "Шайлоочуларды маалымдоо жана шайлоо өнөктүгүн жүргүзүүнүн актуалдуу маселелери" темасында тегерек стол (Парк Отел конок үйү, Бишкек, 14.08.2017-ж.);

• "Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын реформалоонун алкагында кылмыштуулук менен күрөшүүнүн актуалдуу көйгөйлөрү" деген темада эл аралык илимий-практикалык конференция (Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Академиясы, 20.04.2018-ж.);

• Тегерек стол: "Зордук-зомбулук экстремизмге каршы күрөшүү контекстинде адам укуктары, басмыртпоо жана теңчилик" (Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Академиясы, 15.02.2019-ж.);

• Казак милициясынын 30 жылдыгына арналган "Мыйзамдуулукту жана ички иштер органдарынын укук колдонуу практикасын өркүндөтүүнүн көйгөйлөрү жана келечеги" деген темада эл аралык аралыктан илимий-практикалык конференция (Караганда, 30-октябрь, 2022-ж.);

• "Азыркы Кыргызстандагы демократия жана адам укуктары" темасындагы илимий-практикалык конференция («Парк Отель». Бишкек, 27.04.2023-ж.).

• Женева конвенциясынын 75 жылдыгына арналган «Эл аралык гуманитардык укуктун чакырыктары жана аны ЖОЖдордо окутуунун келечеги» деген темада эл аралык илимий-практикалык конференция (КРСУ, Бишкек, 31.05.2024-ж.).

Бул иш-чаралар боюнча токтомдор Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын түрдүү министрликтерине жана административдик ведомстволоруна жөнөтүлгөн.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын чагылдыруунун толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө алынган илимий натыйжалар автордун 25 илимий эмгегинде толук чагылдырылган, анын ичинде: 3 монография; 22 илимий макала, анын ичинен 2 макала Scopus маалымат базасы

боюнча индекстелген журналдарда, 8 макала Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган диссертациянын негизги илимий жыйынтыктарын жарыялоо үчүн рецензияланган илимий басылмаларда жарыяланган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертация Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиянын талаптарына ылайык аткарылган жана кириш сөздөн, төрт главаны жана он беш бөлүмдү бириктирген негизги бөлүктөн, корутундулардан, практикалык сунуштамалардан, пайдаланылган адабияттардын жана колдонмолордун тизмесинен жана тиркемелерден турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү диссертациялык изилдөөнүн тандалып алынган темасынын актуалдуулугун негиздейт, анын өнүгүү даражасын мүнөздөйт, максаттарды жана милдеттерди аныктайт, изилдөөнүн предметин менен объектисин тандайт, коргоого сунушталган жоболорду формулировкалайт.

Биринчи глава – ***"Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын азыркы шайлоо мыйзамдарынын концепциясы, системасы жана принциптери"*** беш бөлүмдөн турат. **Биринчи главанын *"Шайлоо укугу: пайда болуу кубулушу жана генезиси"* деген биринчи бөлүмүндө** мамлекеттин табигый укук концепцияларынын өнүгүшү менен шартталган жалпы шайлоо укугунун табигый-укуктук теориясынын пайда болушу каралат.

Биздин көз карашыбыз боюнча, 19-кылымдын аягындагы 20-кылымдын башындагы белгилүү орус мамлекетик окумуштуусу В.М. Гессен (1868-1920) тарабынан жүргүзүлгөн шайлоо укугунун теорияларын талдоо кызыгууну туудурат. Жалпы шайлоо укугунун табигый-укуктук теориясынын өзөгүндө Гессен инсандардын табигый эркиндиги жана табигый теңдиги жөнүндөгү идеяларды карайт.

Гессен шайлоо укугунун төрт теориясын карайт:

– жалпы шайлоо укугунун табигый-укуктук теориясы;
– цензуралык шайлоо укугунун класстык теориясы;
– англис утилитаризминин жалпы шайлоо укугунун индивидуалисттик теориясы;
– жалпы шайлоо укугунун социалдык теориясы.

Шайлоо - демократиялык коомдун эң чоң баалуулуктарынын бири. Белгилүү бир мамлекетте шайлоолорго негизделген принциптер андагы демократиянын абалын жана өнүгүү деңгээлин көрсөтүп турат (*Минникес И.В. Выборы в истории Российского государства в IX – начале XIX века // Изд-во «Юридический центр Пресс», 2010 – с.3.) [1, с.3].*

Бүгүнкү күндө дүйнөлүк саясий тарыхта миңдеген жолу өзүн актаган бул демократия институтусуз дээрлик эч бир мамлекет иштей албайт. Шайлоо, мамлекеттин саясий жана таптык күчтөрдүн конкреттүү катышына жараша, саясий режим, саясий-укуктук маданияттын деңгээли жана коомдогу демократиялык салттардын абалы, үстөмдүк кылуучу таптын же саясий күчтөрдүн блогунун бийлиги үчүн күрөштө куралдын ролун ойной алат.

Бирок көп учурларда бул институт мамлекеттеги жана коомдогу демократиянын көрүнүшү болуп саналат. Шайлоо жол-жоболору аркылуу мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдары түзүлөт, мамлекетте жана региондордо кызмат адамдары шайланат.

Демократиялык мамлекетте шайлоолор саясий процесстин эң маанилүү бөлүгү болгондуктан, көпчүлүк жарандар үчүн алар мамлекеттик башкарууга реалдуу катышуунун бирден-бир формасы болуп саналат. Шайлоолордун натыйжалуулугу көбүнчө тигил же бул өлкөдө бекитилген шайлоо системасына жана шайлоо укугунун мүнөзүнө жараша болот.

Акыркы 150 жылда добуш берүүгө укуктуу адамдардын саны кескин көбөйдү. Тактап айтканда, жакыр класстардын өкүлдөрү, аялдар, улуттук, расалык жана диний азчылыктардын өкүлдөрү, ошондой эле сабатсыздар жөнүндө сөз болушу мүмкүн. Саясий практика шайлоого катышкан адамдардын санынын көбөйүшү коомдун социалдык - экономикалык жана саясий өнүгүүсүнө таасирин тийгизет деп ишендирет.

Шайлоо укугунун теорияларынын эволюциясы биздин өлкөлөрдө социалдык багыттагы укуктук мамлекетти куруу жагынан өзгөчө актуалдуулукка ээ болот, анткени укуктук мамлекет элдик өкүлчүлүктүн жакшы жөнгө салынган механизмисиз жашай албайт, анын туура уюштурулушу өз кезегинде мамлекетте колдонулуп жаткан шайлоо укугунун системасы

тарабынан аныкталат. Буга Кыргыз Республикасындагы март, апрель жана октябрь окуялары мисал боло алат.

Казакстан менен Кыргызстандын заманбап демократиялык коомунун эң маанилүү саясий жана конституциялык негиздеринин бири жалпы шайлоо укугун өнүктүрүү институту болуп саналат.

Жалпы шайлоо укугунун киргизилиши конкреттүү социалдык жана саясий кесепеттерге ээ болгон. Шайлоо институту дүйнөдөгү калыптанып жаткан социалдык системаларга таасирин тийгизип, көп жагынан коомдун өнүгүү багыттарын аныктады.

Экинчи бөлүм – ***"Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын тарыхында шайлоо укугунун калыптанышы жана өнүгүшү"*** диссертациялык изилдөөнүн булактары жана методологиясы көрсөтүлгөн.

Шайлоо институтуна арналган айрым маселелер шайлоо системаларын укуктук жөнгө салууну өнүктүрүүгө олуттуу салым кошкон ата мекендик окумуштуулардын жана көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин өлкөлөрүнүн окумуштууларынын эмгектеринде каралды: Сапаргалиев Г.С., Сартаев С.С., Малиновский В.А., Мухамедшин Д.К., Мухамеджанов Б.А., Нурпеисов Д.К., Усеинова Г.Р., Алибаева С.М., Сапаралиева Г.А., Секежановна С.Ж., Дюсембаевич Ж.А., Рогов И.И., Кунхожаева Г.Н. (Республика Казахстан); Борубашов Б.И., Арабаев А.А., Курманов З.К., Джумабаев А.М., Кулдышева Г.К., Дусейнов А.А., Чикеева З.Ч., Ракимбаев Э.Н., Кочкарова Э.А., Исманов Т.К., Нурматов, Тукубашева А.И., Байгазиева Д.М., Турсунбаева Н.С., Эшмурадова Н.Д., Мырзалиев М.Б., Маралбаева А.Ш., Суранчиева Г.Т., Джумабаев М.Дж., Автандилова С.М. (Кыргыз Республикасы).

Шайлоо жана шайлоо укугу маселелерин иликтеген орус окумуштууларынын арасында: Авакьян С.А., Автономов А.С., Арановский К.В., Астафичев П.А., Алейник А.А., Алексеев И.А., Безуглов А.А., Баглай М.В., Белкин А.А., Белоновский В.Н., Биктагиров Р.Т., Бондарь Н.С., Васильев В.И., Веденеев Ю.А., Вешняков А.А., Выдрин И.В., Вакар О.М., Варлен М.В., Васькова Л.Г., Головин А.Г., Гродзицкий М.И., Джагарян А.А., Данилов И.С., Жижиленко А.А., Захаров И.В., Зиновьев А.В., Заславский С.В., Иванченко А.В., Игнатенко В.В., Исраелян В.Б., Кабышев В.Т., Клишас А.А., Катков Д.Б., Козлова Е.И., Князев С.Д., Ковлер А.И., Колюшин Е.И., Комарова В.В., Корчиго Е.В., Ковшуро Ю.Д., Красинский В.В., Кутафин О.Е., Лапаева В.В., Лебедева Н.Э., Лучин В.О., Лысенко В.И., Маклаков В.В., Матвеева В.М., Миронов О.О., Масленникова С.В., Матейкович М.С., Мостовщиков В.Д., Нудненко Л.А., Окулич И.П., Поляшова И.С., Постников А.Е., Пряхина Т.М., Пылин В.В., Просвирнин Ю.Г., Романчук И.С., Станских С.Н., Страшун Б.А., Фадеев В.И., Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е., Черниговв И.О., Чичерин Б.Н., Шалланд Л.А., Шапиев С.М., Шемелин А.В., Ярматов А.Я. (Россия) жана башкалар.

Шайлоо жана шайлоо укугу маселелери менен алектенген чет элдик илимпоздордун арасында төмөнкүлөрдү айта алабыз: Г. Алмонд, Х. Арендт, Р. Даль, К. Дойч, М. Дюверже, Э. Дюркгейм, Д. Истон, Т.Э. Лейкман, Д. Ламберт, Р. Таагепера, М. Шугарт, Т. Парсонс, Чарльз Эндрейн.

Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын тарыхында шайлоо укугунун өнүгүшү жана калыптанышы 1917-жылдагы октябрь революциясына чейинки жана Орто Азия менен Казакстандын бүткүл аймагында жаңыдан пайда болгон Совет бийлиги тарабынан Николай II башында турган Россиянын падышалык режиминин доору менен тыгыз байланыштуу.

Орто Азия жана Казакстандын аймагында Совет бийлигинин конституциялык негиздеринин калыптанышы жана өнүгүшү революциялык жана контрреволюциячыл күчтөрдүн түзүлүшүнө жараша бардык жерде пландуу түрдө болгон эмес.

Автор шайлоо укугу конституциялык нормалар менен бирге өнүгөт деп эсептейт. Анткени, Конституция шайлоо укугунун негизги булагы болуп саналат жана шайлоо процессин жөнгө салуучу түздөн-түз ченемдерди камтыйт. Бирок, изилдөөнүн жүрүшүндө демократиялык шайлоолорду өткөрүү үчүн конституциялык нормаларды кабыл алуу гана жетишсиз экендиги айкын болот. Ошондой эле бул ченемдерди аткарууга жана эл аралык эрежелерге ылайык, бардык өкүлчүлүктүү органдардын шайлоолорун ачык-айкын өткөрүүгө кызыкдар болгон активдүү жарандык коомдун болушу зарыл. Казакстандын мисалында, саясий реалдуулук негизги укуктук нормаларга дал келбей турганын көрүүгө болот. Конституциясы демократиялык негиздерге толук дал келген өлкөдө автократиялык режим тоскоолдуксуз узак убакыт бою болгон, ал ушул убакка чейин толук артта кала элек. Бул изилдөөнүн башка авторлор менен жалпылыгы-постсоветтик өлкөлөрдүн өнүгүшүнө тарыхый анализ жүргүзүлүп, конституциялардын жана анын институттарынын калыптануу тарыхы иликтенет. Тарыхый окуяларды Конституцияга айрым

өзгөртүүлөрдү киргизүү менен салыштырууга олуттуу көңүл бурулат. Казакстанда жана Кыргызстанда постсоветтик мезгилдеги конституциялык реформалардын толук сүрөттөлүшү, ошондой эле демократиялаштыруу жана либералдаштыруу көз карашынан алганда бул эки өлкөнүн конституциялык өнүгүүсүн салыштыруу ишке ашырылууда.

Бул изилдөөнүн башкалардан айырмасы постсоветтик Казакстан менен Кыргызстандын соңку тарыхында конституциялык ченемдер менен бекемделген шайлоо укугунун өнүгүү этаптары аныкталгандыгы болуп саналат. Анткени, изилдөөлөрдүн биринде да мамлекеттердин соңку тарыхында шайлоо укугун жөнгө салуучу конституциялык ченемдерди кабыл алуунун этаптары аныкталган эмес. Башкача айтканда, конституциялык ченемдер шайлоо укугуна жана шайлоо процессине канчалык деңгээлде таасир эткени, ошондой эле автократиялык режимдин кулатылышына жана толук демократиянын калыптанышына кандай таасир эткени каралган.

Автор жарандардын негизги укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылууну, негизги максаты катары тандап алган мамлекеттерде шайлоо укуктары негизги саясий укуктардын бири экенин белгилеген. Анткени, шайлоонун канчалык ачык жана адилеттүү өтүп жатканы жеке адамдарга эмес, элге берилген бийликтин көлөмүн көрсөтүп турат. Шайлоо укугу конституциялык Мыйзамдан ажырагыс жана аны менен бирге өнүгөт, анткени башкаруучу жогорку бийликти шайлоого байланыштуу негизги жоболор Конституцияда бекитилген. Кыргызстан менен Казакстандын Конституциялары бир нече этапта өнүккөн жана азыркыга чейин башкаруунун демократиялык режимин түзүү багытында өнүгүп келе жатат. Конституцияга өзгөртүүлөр өлкөдөгү тарыхый окуяларга ылайык киргизилген, ошондуктан постсоветтик өлкөлөрдүн саясий өнүгүүсү да чагылдырылган.

Үчүнчү бөлүмдө – ***"Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын шайлоо укугунун түшүнүгү, предмети жана ыкмасы"*** деген бөлүмдө автор башка көптөгөн укуктук ченемдер сыяктуу эле – "Шайлоо укугу", "шайлоо тутуму" деген укуктук терминологияны изилдейт, конкреттүү кырдаалга жана колдонуунун жеңилдигине карашы "кеңири" жана "тар" мааниде колдонулат. Шайлоо тутуму кеңири мааниде, эреже катары, шайлоо мыйзамдарынын нормалары менен жөнгө салынуучу мамлекеттик мекемелерди тандоо менен өз ара байланышкан, же шайлоо укугун берүүнүн, шайлоолорду өткөрүү жана добуш берүүнүн жыйынтыктарын аныктоо тартибин жөнгө салуучу укуктук ченемдердин жыйындысы катары, коомдук мамилелердин системасы катары түшүнүлөт.

Ошондой эле, "шайлоо тутуму" терминин аныктоодо "тар" деп аталган мамилени жактагандар да арбын. Бул кыскартылган мааниде шайлоо тутуму, өткөн добуш берүүнүн жыйынтыктарын аныктоо тартибине байланыштуу каралат.

Чет элдик юридикалык жана илимий чечмелөөдө "шайлоо тутуму" деген тар жана кеңири терминдеринин ортосундагы айырмачылык, алардын түшүнүктөрүнүн мазмуну боюнча айырмачылыктардын негизинен жасалган эмес. Чет элдик конституциялар жөнүндөгү илимде "шайлоо тутуму" ("electoral system") термини колдонулат.

Юридикалык илимде шайлоо тутумунун түшүнүгүнө бирдиктүү көз караш жок. Мындай концепциянын биринин илимий фрагментациясы шайлоо тутумун бүтүндөй карооого жол бербейт. Бул аргументтин концептуалдык элементтерине сүңгүп кирбестен жана "шайлоо тутуму" түшүнүгүнүн аныктамасын талап кылбастан, аны укуктук чындыктын көз карандысыз саясий-укуктук феномени катары карооого болот. Коомдук бийлик органдарын шайлоо менен байланышкан бир тектүү коомдук мамилелерди топтоого (кеңири мааниде) жана добуш берүүнүн натыйжаларын аныктоо ыкмаларын (жол-жоболорун) мүнөздөөгө (тар мааниде шайлоо системасы) мүмкүн экендигин белгилей кетүү керек.

Э.Б. Мухамеджановдун пикирине таянып, "шайлоо тутуму деп шайлоо укуктарынын ченемдеринин негизинде түзүлүүчү шайлоолорду өткөрүүнүн жана алардын жыйынтыктарын аныктоонун тартибин түшүнүү керек" *(Мухамежданов Э. Б. Избирательное право Республики Казахстан: теоретико-правовые вопросы. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. С. 51. [45, стр. 51].*

Диссертациянын авторунун пикири боюнча, шайлоо тутуму - бул демократиялык ыкмалар жана жол-жоболор аркылуу улуттук бийликтин, жергиликтүү башкаруунун жана өз алдынча башкаруунун үзгүлтүксүздүгүн жана кайра жаралышын кепилдеген, шайлоо укугунун негизинде көп партиялуулуктун жана идеологиялык көп түрдүүлүктүн кызыкчылыктарын эске алуу менен шайлоо процессинде укуктук мамлекеттин жарандарынын өз эркин билдирүүсүн мыйзамдаштыруунун айрым саясий жана укуктук критерийлерин белгилеген саясий жана укуктук система.

Жогоруда айтылгандардын баары жарандардын шайлоо укуктарын жүзөгө ашыруу

(шайлоо жана шайлануу), мамлекеттик бийликти жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын шайлоону уюштуруу жана өткөрүү менен байланышкан өз ара мамилелерди жөнгө салуучу укуктук ченемдердин, принциптердин жыйындысы катары шайлоо тутумун кыйла комплекстүү, системалуу аныктоону түзүүгө мүмкүндүк берди, шайлоолордун жыйынтыктарын чыгаруу жана мандаттарды бөлүштүрүү мыйзамда белгиленген тартипке ылайык жүзөгө ашырылат.

Ошентип, жогорудагы түшүнүккө ылайык, шайлоо тутуму төмөнкү ажырагыс элементтерден турат:

1) жарандардын шайлоо укугу (шайлоого жана шайланууга) жана аларды ишке ашыруунун кепилдиктери;

2) мамлекеттик бийликти жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын шайлоону уюштуруунун жана өткөрүүнүн тартиби;

3) шайлоонун жыйынтыктарын чыгаруу жана мандаттарды бөлүштүрүү тартиби.

Төртүнчү бөлүмдө – *"Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын шайлоо укугунун принциптеринин түшүнүгү жана системасы"* деген бөлүмдө шайлоо укугунун принциптери талданат.

Казакстан Республикасынын Конституциясынын 1-беренеси европалык баалуулуктардын негизинде жаш суверендүү мамлекеттин өнүгүшүн-өзүн "демократиялык, светтик, укуктук жана социалдык мамлекет катары бекемдөөнү жарыялаган, анын башкы приоритеттери адам өмүрү, анын укуктары жана эркиндиктери". Бул конституциялык жобо 2012-жылы Казакстандын Президенти тарабынан бекитилген, 2050-жылга чейин өлкөбүздү өнүктүрүүнүн стратегиялык планында кеңири баяндалган, анын максаты дүйнөдөгү эң өнүккөн 30 өлкөнүн катарына кирүү, алардын көпчүлүгү ЕБ өлкөлөрү болгон.

Шайлоо укугу принциби негизги принцип болуп саналат. Эрежелер, ошондой эле талаптар, мыйзамдарга ылайык шайлоо мамилелерин жөнгө салуунун негизи, шайлоо укугунун негизги мазмуну, шайлоо укуктук мамилелеринин бардык катышуучуларынын жүрүм-турумунун мыйзамдуулугунун негизги шарты катары кызмат кылат.

Көптөгөн юридикалык окумуштуулардын айтымында, бул укук системасынын негизин түзгөн укук принциптери. Бул принцип укуктук жөнгө салуунун баштапкы чекити гана эмес, ошондой эле төмөнкү мүнөздөмөлөрдө чагылдырылган укуктук тутумдун эң маанилүү өзгөчөлүгү болуп саналат: укуктук мамилелердин субъекттеринин өз ара мамилеси, укуктук жөнгө салуу ыкмасы, камсыз кылуу жана колдонуу каражаттары, ошондой эле укуктук презумпция. Системада укуктук система укуктун принциптерине негизделген деп кабыл алынат.

Биздин оюбузча, шайлоо укугунун принциптери шайлоону укуктук жөнгө салуунун негизинде жаткан базистик идеяларды билдирет. Алар мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана Конституциянын ушул чакан тармагынын белгиленген ченемдерин чагылдырат, укуктук жөнгө салуу тутуму түзүлгөн негизди түзөт жана андан аркы мыйзам чыгаруу процесстерин аныктайт.

Коомдук, чынчыл, түз шайлоо укугу жана жашыруун добуш берүү принциби конституциялык класстын принциптери болуп саналат, алар биринчи кезекте активдүү шайлоо укугунда иштейт.

Бүтүндүк принциби добуш берүүгө катышуу үчүн керектүү куракка жеткен ар бир республиканын жараны жынысына, расасына, улутуна, динине, коомдук жана финансылык абалына ж.б. карабастан тандап алууга жана шайлануучу орду бар башкаруу органдарына шайланууга толук укуктуу экендигин аныктайт. Жалпы шайлоо укугу активдүү жана пассивдүү болуп бөлүнөт.

"Шайлоо жөнүндө" конституциялык Мыйзамдын 59, 82, 98, 112-беренелерине ылайык, каттоо талаптары так көрсөтүлгөн жана бир талапкерге артыкчылык берүү үчүн негиз боло турган же башка талапкерлерге басмырлоочу мүнөздөгү чектөөлөрдү коюу үчүн негиз боло турган шарттарды камтыбайт. Алар талапкерлерди, талапкерлердин тизмелерин жана саясий партияларды каттоо жөнүндө ченемдерди ээнбаштык же басмырлоо менен колдонууга жол бербейт.

Ушул эле мыйзамдын 5-беренесинин 3-пунктунда бул принципке карата так айтылган: "талапкерлерге шайлоого катышуунун бирдей укуктары жана шарттары кепилденет". Бул жобо КМШнын 2002-жылдагы демократиялык шайлоонун стандарттары жөнүндө конвенциясынын 9-беренесинин мазмунуна окшош.

Бешинчи бөлүмдө – *"Шайлоо укугунун ченемдеринин түшүнүгү, түзүмү жана түрлөрү"*, бир жагынан, коомдук мамилелерди жөнгө салуу системасында өзүнүн арналышында

жана ордунда биримдикке ээ болгон, экинчи жагынан ар кандай мамилелерди жөнгө салуу менен, алар өздөрүнүн спецификалык функцияларын аткарууну камсыз кылуучу айырмалоочу белгилерге, касиеттерге ээ болгон укуктук ченемдер каралган. Жалпы жана конкреттүү айкалыштыруу укуктук ченемдерди топторго, анын ичинде Конституциялык жана шайлоо ченемдерине бириктирүүгө мүмкүндүк берет.

Шайлоо ченемдери укуктук жөнгө салуу механизминин функциясына жараша жалпы жана конкреттүү ченемдерге дифференцияланышы мүмкүн.

Жалпы мазмунунун стандарттары бардык тандалган мекемелерге тиешелүү негизги принциптерди, категорияларды белгилейт. Булар, биринчиден, 1995-жылдын 28-сентябрындагы "Казакстан Республикасындагы шайлоолор жөнүндө" конституциялык Мыйзамдын, ошондой эле 1995-жылдын 2-ноябрындагы "Республикалык референдум жөнүндө" конституциялык Мыйзамдын жалпы жоболорунун 1 главасы.

Бул ченемдер ченемдик актылардын алкактарын белгилейт: Казакстан Республикасынын жарандарынын субъективдүү жана пассивдүү шайлоо укуктарын ишке ашыруунун негизги түшүнүктөрү, принциптери, алардын шайлоо эркиндиктери жана укуктук чектөөлөрү; чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын мыйзамдуу укуктары; шайлоого мониторинг жүргүзүүгө катышкан эл аралык уюмдардын ыйгарым укуктары, ошондой эле байкоочулар; шайлоону дайындоо жана өткөрүү принциптери; компетенттүү органдардын мандатын, шайлоо мыйзамдарынын өзүн жөнгө салуучу белгилүү эрежелерди жана жоболорду, ошондой эле шайлоо мыйзамдары менен өз ара байланышкан укук тармактарынын башка шилтеме ченемдерин, шайлоону дайындоо мөөнөттөрүн эсептөө тартибин жана автоматташтырылган маалыматтык системаларды пайдалануу үчүн укуктук негизди карайт.

Бул ченемдердеги юридикалык материалдардын презентациясы белгилүү бир өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт. Алар жеңилдетилген жана башка конкреттүү эрежелер алар менен шайкеш келиши керектигин эске алып, мыйзам чыгаруучу шайлоо тутумунун негизги принциптерин бекемдөөгө аракет кылат.

Мисалы, жарандардын Президентти, парламенттин Меджлисинин депутаттарын жана маслихаттарды шайлоо укугун бекемдеген негизги принциптер Казакстан Республикасынын Конституциясынын биринчи главасынын "Казакстан Республикасын шайлоо жөнүндө" жалпы ченемдеринде (3-берене) баяндалган, ал эми шайлоо алдындагы үгүт актылары жана шайлоо компаниясынын атайын эрежелери өзү ушул мыйзамдын 5-главасынын 27-32-беренелеринде аныкталган.

Белгилүү бир ченемдердин эрежелерине жана жалпы эрежелерде белгиленген принциптерге таянып, биздин оюбузча, укуктун шайлоо тармагы үчүн укуктук база түзүлөт.

Тилекке каршы, көпчүлүк шайлоо укугу боюнча окуу китептеринде жана окуу көрсөтмөлөрүндө шайлоо ченемдерин жана аларды баяндоонун өзгөчөлүктөрүн талдоого арналган бөлүм жок жана Борбордук шайлоо комиссиясынын негизги басылмаларында аларды көрсөтүүнүн өзгөчөлүктөрү жок. Бул маанилүү маселелерге биринчи кезекте Ата-мекендик окумуштуулар Абдылайұлы А., Кулжабаева Ж.О., Мотобаева Л.Х., Тукиев А.С., Жандыбаев К., Волгина Л.П., ошондой эле россиялык окумуштуулар Ю.А. Дмитриев, В.Б. Исраеляндын эмгектеринде көңүл бурулган. Белгилей кетсек, бул авторлордун материалдарында Ю.А. Дмитриевдин, В.Б. Исраеляндын талдоосун кошпогондо, шайлоо мыйзамдары маалыматтык аспектиде каралган. Чындыгында, бул бир караганда женил сезилгенден алда канча татаал маселе.

Шайлоо укугунун ченемдери укуктук нормативдер катары, Казакстан Республикасынын, Кыргызстандын жана башка постсоветтик өлкөлөрдүн Конституциясында шайлоо мыйзамдарында бекитилген.

Шайлоо процессинин жүрүшүндө келип чыккан ар кандай мамилелерди жөнгө салуучу укуктук ченемдер, ошондой эле Эмгек кодексинде, Жарандык кодексте, административдик укук бузуулар жөнүндө кодексте, Кылмыш-жаза кодексинде, Жазык-процессуалдык кодексинде, Жарандык процессуалдык кодексинде, Салык кодексинде ж. б. бир катар мыйзамдарда: "Полиция жөнүндө", "Массалык маалымат каражаттары жөнүндө", "Прокуратура жөнүндө", "Жарнама жөнүндө" ж.б. бекитилген.

Укуктук ченемдерди аткаруу (ишке ашыруу) чечим кабыл алуучу органдар тарабынан жүзөгө ашырылат, жалпы эрежелер белгиленет, расмий жарыялоо процесси аркылуу формалдаштырылат, аны коргоо компетенттүү мамлекеттик органдар тарабынан жүзөгө ашырылат. Алар жеке мамилелерди эмес, конкреттүү мамилелерди жөнгө салат. Жогоруда айтылгандай, алар эл аралык укукту сактоого гана эмес, эл аралык шайлоо стандарттарынын

принциптерине да негизделген.

Айрым шайлоо нормаларын ишке ашыруунун терс мисалдары да бар.

Ошентип, шайлоо нормаларынын жалпы массасындагы аныктоочу ченемдердин кеңири чагылдырылышы шайлоо мыйзамдарында колдонулган негизги категориялардын маңызын жана маанисин түшүнүүгө жардам берет, бирок экинчи жагынан, шайлоо мыйзамдарында камтылган аныктамалар карама-каршылыктарды жана түшүнүксүздүктү камтыйт, бул аларды колдонуу үчүн олуттуу чыгымдарга алып келиши мүмкүн. Мындан тышкары, кээ бир аныктамалар Концепцияны кыйла жөнөкөйлөтөт жана бул суроо туулат: алар кимге багытталган?

Ошондой эле, Казакстан Республикасында "Сайлау" автоматташтырылган маалыматтык системасын эксплуатациялоо проблемасын белгилей кетүү керек, ал прозалык болуп чыкты жана кошумча укуктук өркүндөтүүгө муктаж.

Экинчи глава – *"Заманбап изилдөө ыкмалары: Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык укуктук мамилелер жана шайлоо процессинин этаптары"* төрт бөлүмдөн турат. **Биринчи бөлүмдө** – ***"Шайлоо мыйзамдарына методологиялык мамилелер. Шайлоо укугунун субъекттеринин түшүнүгү жана түрлөрү: түшүнүгү жана маңызы"*** деген темада автор методологиялык мүнөздөгү фундаменталдуу маселелерди карайт.

Диссертациянын автору диссертациялык изилдөөнүн **объектиси** катары шайлоо процессинин катышуучуларынын субъективдүү укуктарын жана мыйзамдуу милдеттерин ишке ашыруунун жүрүшүндө түзүлүүчү социалдык-укуктук мамилелердин жана кызыкчылыктардын жыйындысын аныктайт.

Изилдөөнүн предмети болуп төмөнкүлөр саналат: өзүнүн шайлоо укугун ишке ашырууда жарандын укуктук позициясын аныктоочу укуктук ченемдердин жыйындысы; жарандардын шайлоо укуктарын камсыз кылуу боюнча көйгөйлүү маселелер жана мамлекеттик бийлик органдарынын, шайлоо комиссияларынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишин өркүндөтүү; колдонуудагы шайлоо мыйзамдары жана аны өркүндөтүү, жүргүзүлүп жаткан социалдык-саясий реформалар жагынан аны колдонуу практикасы; шайлоо укугун колдонуунун эл аралык стандарттары жана сунуштары.

Методология жана изилдөө ыкмалары. Бул эмгектин методологиясы формалдуу логикалык изилдөө принциптерине негизделген, ал коомдук-саясий жана укуктук чындыкты таануунун жалпы илимий жана социалдык методдорунун комплексине, ошондой эле жалпыдан жекечеге, абстракттуудан конкреттүүгө өтүү ыкмасына негизделген. Изилдөө процессинде тарыхый, конкреттүү социологиялык, салыштырма-укуктук ыкмалар, системалык талдоо ыкмасы колдонулган. Изилдөөнүн теориялык негизин каралып жаткан проблемага байланыштуу тарых, философия, мамлекет жана укук теориясы, конституциялык укук жаатындагы илимий иштер түздү.

Теориялык жана эмпирикалык негиз. Шайлоо институтуна арналган айрым маселелер шайлоо системаларын укуктук жөнгө салууну өнүктүрүүгө олуттуу салым кошкон ата-мекендик окумуштуулардын жана көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин өлкөлөрүнүн окумуштууларынын эмгектеринде каралган: Сапаргалиев Г.С., Сартаев С.С., Малиновский В.А., Мухамедшин Д.К., Мухамеджанов Б.А., Нурпеисов Д.К., Усеинова Г.Р., Алибаева Г.А., Сапаралиева С.М., Секежановна С.Ж., Дюсембаевич Ж.А., Рогов И.И., Кунхожаева Г.Н. (Казакстан Республикасы); Борубашов Б.И., Арабаев А.А., Бейшембиев Э.Ж., Курманов З.К., Рысмендиев Б.Дж., Джумабаев А.М., Кулдышева Г.К., Дусейнов А.А., Чикеева З.Ч., Ракимбаев Э.Н., Кочкарова А.А., Исманов Т.К., Нурматов, Тукубашева А.И., Байгазиева Д.М., Турсунбаева Н.С., Эшмурадова Н.Д., Мырзалиев М.Б., Маралбаева А.Ш., Суранчиева Г.Т., Джумабаев М.Дж., Автандилова С.М. (Кыргыз Республикасы).

Шайлоо жана шайлоо мыйзамдарынын проблемаларын изилдеген орус окумуштууларынын арасында: Авакьян С.А., Автономов А.С., Арановский К.В., Астафичев П.А., Алейник А.А., Алексеев И.А., Безуглов А.А., Баглай М.В., Белкин А.А., Белоновский В.Н., Биктагиров Р.Т., Бондарь Н.С., Васильев В.И., Веденеев Ю.А., Вешняков А.А., Выдрин И.В., Вакар О.М., Варлен М.В., Васькова Л.Г., Головин А.Г., Гродзицкий М.И., Джагарян А.А., Данилов И.С., Жижиленко А.А., Захаров И.В., Зиновьев А.В., Заславский С.В., Иванченко А.В., Игнатенко В.В., Исраелян В.Б., Кабышев В.Т., Клишас А.А., Катков Д.Б., Козлова Е.И., Князев С.Д., Ковлер А.И., Колюшин Е.И., Комарова В.В., Корчиго Е.В., Ковшуро Ю.Д., Красинский В.В., Кутафин О.Е., Лапаева В.В., Лебедева Н.Э., Лучин В.О., Лысенко В.И., Маклаков В.В., Матвеева В.М., Миронов О.О., Масленникова С.В., Матейкович М.С., Мостовщиков В.Д., Нудненко Л.А., Окулич

И.П., Поляшова И.С., Постников А.Е., Пряхина Т.М., Пылин В.В., Просвирнин Ю.Г., Романчук И.С., Станских С.Н., Страшун Б.А., Фадеев В.И., Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е., Чернигов И.О., Чичерин Б.Н., Шалланд Л.А., Шапиев С.М., Шемелин А.В., Ярматов А.Я. ж.б.

Шайлоо жана шайлоо мыйзамдарынын көйгөйлөрү менен алектенген чет өлкөлүк окумуштуулардын ичинен төмөнкүлөрдү белгилесе болот: Г. Алмонд, Х. Арендт, Р. Даль, К. Дойч, М. Дюверже, Э. Дюркгейм, Д. Истон, Т.Э. Лейкман, Д. Ламберт, Р. Таагепера, М. Шугарт, Т. Парсонс, Чарльз Эндрейн.

Изилдөөнүн эмпирикалык негизин ченемдик укуктук актылар: Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын Конституциялары; колдонуудагы шайлоо мыйзамдары; Борбордук шайлоо комиссиясынын ченемдик укуктук актылары; илимий журналдардагы, борбордук жана жергиликтүү мезгилдүү басма сөздөрдөгү, монографияларда жана башка айрым басылмаларда жана архивдик маалыматтарда шайлоолор жөнүндөгү жарыялоолору түздү.

Казакстан Республикасы менен Кыргыз Республикасы бүгүнкү күндө эң жогорку эл аралык стандарттарга жооп берген бардык деңгээлдеги шайлоолорду өткөрүүгө мүмкүндүк берүүчү укуктук куралдардын бардык зарыл арсеналына ээ. Жашыруун эмес, улуттук шайлоо саясаты коомдо саясий консенсусту калыптандыруунун өтө маанилүү куралы болуп саналат, бийликтин легитимдүү үзгүлтүксүздүгүн кепилдейт, ошондо шайлоо процессин укуктук жөнгө салуу механизмине таандык ролу толугу менен айкын болот.

Казакстан Республикасында да, Кыргыз Республикасында да бардык компоненттер жана институттар боюнча структураланган мазмундук жана процессуалдык шайлоо мыйзамдары бар экендигине карабастан, акыркынын өркүндөтүү үзгүлтүксүз процесс болуп саналат. Бул шайлоо процессинин жаңы эл аралык стандарттарын иштеп чыгуу жана колдонуу, ошондой эле изилденип жаткан мамлекеттерде демократиялык институттарды тынымсыз өнүктүрүү менен шартталган.

Албетте, ар бир конкреттүү учурда шайлоо процессин укуктук жөнгө салуунун өзүнүн спецификалык аспектилери бар, улуттук, укуктук системанын өзгөчөлүктөрүн эске алат жана өлкөнүн укуктук салттарына негизделет. Бирок КМШнын бардык мамлекеттерин жетектей турган жалпы принцип – бул глобалдык да, региондук да салыштырмалуу тажрыйбаны эске алуу менен шайлоо процессинин укуктук базасын толук жакшыртууга туруктуу умтулуу.

Окшош тарыхый өнүгүүгө, окшош укуктук системага жана көйгөйлөрдү чечүүнүн тартибине, шайлоолорду өткөрүүнүн формаларына жана ыкмаларына ээ болгон изилденип жаткан өлкөлөрдөгү шайлоо мыйзамдарынын ченемдерине, шайлоо процедураларына, шайлоо процессинин айрым этаптарына салыштырмалуу укуктук талдоо жүргүзүү; шайлоо мыйзамдарынын жана жалпысынан шайлоо системасынын өнүгүү тенденцияларын аныктап гана тим болбостон, ошондой эле Казакстан Республикасында да, Кыргыз Республикасында да шайлоонун жүрүшүндө келип чыккан практикалык көйгөйлөрдү чечүү боюнча сунуштарды иштеп чыгат.

Автор тарабынан "шайлоо процессинин катышуучулары" деген терминология ачылып, аларды шайлоо укугун жүзөгө ашыруучу субъекттер катары мүнөздөйт. Субъекттердин төмөнкүдөй классификациясынын 3 тобу белгилүү: 1) шайлоочулар жана байкоочулар. 2) ар түрдүү бирикмелер жана топтор. 3) мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдары.

Бул бөлүү айрым катышуучулардын өзгөчө ролун же алардын үстөмдүгүн баса көрсөтпөйт. Шайлоо процессинин бардык катышуучулары маанилүү, анткени алар акыркы жыйынтыкка – коомдун ишенимине татыктуу адамдарды тандоого белгилүү салымын кошот.

Шайлоо процессинин катышуучуларын классификациялоону чечүүдө юридикалык окумуштуулар иштеп чыккан критерийлерге таянуу керек. Ошентип, мамлекет жана укук теориясында мамилелердин субъекттерин негизги жана кошумча (жардамчы) деп бөлүү адатка айланган.

Казакстан Республикасындагы жана Кыргыз Республикасындагы шайлоолор республиканын жаранынын өзүнүн шайлоо жана шайлануу укугун эркин жүзөгө ашыруусуна негизделет (Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 37-беренеси), ошондуктан шайлоо процессинин субъекттеринин көрсөтүлгөн классификациясы толук өлчөмдө шайлоо укуктарынын классификациясына негизделген.

Атап айтканда, 2021-жылдын 11-апрелинде кабыл алынган Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын Конституцияларын талдап, биз шайлоо процессине катышкан адамдарга тиешелүү беренелерге токтолобуз, булар 2, 37, 113-беренелер. Атап айтканда, 2-берененин 3-4-пункттары. Кыргыз Республикасынын жарандары бийликти түздөн-түз

шайлоолордо жана референдумдарда (бүткүл элдик добуш берүү) эркин, жалпыга бирдей, тең жана тикелей шайлоо укугунун негизинде жашыруун добуш берүү аркылуу жүзөгө ашыра тургандыгын көрсөтөт. Кыргыз Республикасынын 18 жашка толгон жарандары шайлоо укугуна ээ болот.

Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын шайлоо мыйзамдарынын негизинде жарандардын бардык шайлоо укуктары эки топко бөлүнөт деп ойлойбуз. Биринчи топ материалдык шайлоо укугун камтыйт-бул активдүү жана жигердүү эмес шайлоо укугу болуп саналат. Бул укуктарды базалык укуктар деп атоого болот. Экинчи топко мыйзам чыгаруучу баарынан мурда процесстик укуктарды (мисалы, үгүт укугу, даттануу ж.б.) киргизет, аларды туунду деп атоого болот, анткени алар материалдык укукка карата "кызматтык" функцияны аткарышат.

Бул жагынан алганда, Россия Федерациясынын Конституциялык сотунун юридикалык баасы кызык. Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун укуктук позициясына ылайык, активдүү жана пассивдүү шайлоо укугунун ээлери добуш берүү учурунда жашы жеткен адамдар гана болуп саналат, айрым окумуштуулар шайлоо бирикмелерин, мисалы, партияларды шайлоонун негизги катышуучуларына таандык болушун жакташат, анткени пропорционалдык шайлоо системасында партияга добуш беришет жана сейрек учурларда партиялык тизмелер боюнча добуш беришет.

Мамлекеттин жана укуктун учурдагы теориясы процесстин негизги субъектиси каралып жаткан материалдык укуктун ээси экенин ырастоого негизделген. Кыргыз Республикасынын Конституциялык Сотунун карама-каршы позициясы дагы бир жолу шайлоо процессинин негизги катышуучулары катары саясий партиялардын укуктук статусун таануунун негиздүүлүгүн жана логикасыздыгын тастыктайт, ошол эле учурда аларды пассивдүү шайлоо укугунун ээлери деп эсептебейт. Конституциялык сот органынын мындай позициясы бир жагынан Конституциянын көрсөтмөлүү ченемдерине жана дүйнөлүк стандарттарга ылайык келүү зарылчылыгына, экинчи жагынан жүргүзүлүп жаткан авторитардык саясаттын жана мамлекеттин саясий элитасынын багытын жана кызыкчылыктарын колдоо зарылчылыгына жараша болот.

Ошондой эле президенттикке талапкерди өзүн-өзү көрсөтүүнү колдогон адамдардын тобу шайлоо укугунун негизги субъектиси эмес. Мындай жактоочулар тобу анын өзүн-өзү көрсөтүүсүн гана сунуштайт жана келечекте анын шайлоо өнөктүгүнө катышпашы мүмкүн.

Жогоруда баяндалгандардан улам диссертант добуш берүү укугуна ээ адамдар жана талапкерлер активдүү жана пассивдүү шайлоо укуктарына, ошондой эле кошумча (жол-жоболук укуктарга, белгилүү бир шайлоо аракеттерине катышуу укугуна) ээ деп эсептейт. Бул субъекттерге шайлануучу кызматка талапкер болгон адамдарга добуш берүү жана депутаттык корпусту түзүү аркылуу материалдык шайлоо мамилелеринде шайлоо укугун ишке ашыруу укугу берилет. Мында негизги катышуучу процесстин ар кандай стадияларында процесстик укуктук мамилелерге катышууга укуктуу. Демек, шайлоочулар шайлоого катышууга, кол топтоого жана шайлоону каржылоого укуктуу.

Шайлоого субъекттердин эки тобу катышат: негизги жана көмөкчү катышуучулар. Материалдык же процедуралык укуктардын болушуна жараша, ар бир топтун темасы эки чакан топко бөлүнөт. Демек, негизги катышуучулардын арасында активдүү жана пассивдүү шайлоо укугуна ээ адамдарды айырмалоого болот. Бул укуктарды фундаменталдуу деп атоого болот, анткени алардын катышуучуларын шайлоо процессинин башкы субъекттери деп атоо акылга сыярлык көрүнөт. Шайлоочулар жана талапкерлер шайлоо процессинин негизги катышуучулары экендигинде шек жок.

Экинчи бөлүмдө – *"Шайлоо укук мамилелеринин түшүнүгү, түзүмү жана түрлөрү"*, автор, шайлоо укугун жана мыйзамдарды изилдөөчүлөрдүн көңүлү негизинен шайлоо укугунун мүнөзүнө, шайлоо мыйзамдарынын ички түзүлүшүнө, шайлоо процессинин субъекттерине жана алардын укуктарынын кепилдиктерине бурулгандыгын эске алат. Ал эми шайлоо укук мамилелерине келсек, алар, эреже катары, көзгө көрүнбөгөн бойдон калууда, анын натыйжасында коомдук-саясий өзгөрүүлөрдүн бул тармагында мамлекеттин укук жөнгө салуучу, укук колдонуучу жана укук коргоочу функцияларын камтыган шайлоо укугунун ченемдерин ишке ашыруунун юридикалык механизми кабылдоонун алкагынан тышкары турат.

Мунун баары шайлоо укук мамилелери шайлоо жөнүндө мыйзамдардын шайлоо практикасы менен туруктуу байланышын камсыз кылуунун универсалдуу каражаты болуп санала тургандыгын, шайлоо өнөктүгүн түзүүчү иш жүзүндөгү социалдык-саясий процесстерге шайлоону уюштуруунун ченемдик моделин тануулоонун бирден-бир ыкмасы катары кызмат кыла

тургандыгын күбөлөндүрөт.

Натыйжада, конституциялык ченемдердин негизинде келип чыккан укуктук мамилелер конкреттүүлүктүн азыраак даражасы, алардын катышуучуларынын катуу жекече укуктук байланышынын жоктугу менен мүнөздөлөт. Бирок ошону менен бирге алар ченемдердин адресаттарына гана таасир этпестен, аларга коштоочу мыйзамдардын мазмунуна жана түзүмүнө түздөн-түз таасир этүүчү жогорку ченемдик потенциалга ээ. Бул мамилелер, ошондой эле башка коомдук мамилелерди ченемдик-укуктук жактан камсыз кылуунун баштапкы негиздерин аныктоо укуктук жөнгө салуу объектисинин мааниси менен шартталган өзгөчө, коомдук-укуктук статусу менен айырмаланат. Бардык шайлоо укук мамилелеринин негизин жарандардын шайлоо укуктарын караган Казакстан Республикасынын Конституциясынын 2-пунктунун 33-беренесин ишке ашырууга байланыштуу түзүлгөн Конституциялык укук мамилелери түзөт. Алар Казакстан Республикасынын жарандарынын шайлоо укуктарын туура уюштуруу, материалдык, каржылык, мыйзамдык жана башка жактан камсыз кылуунун императивдүү зарылдыгын гана эмес, ошондой эле бардык шайлоо мамилелеринин коомдук-укуктук негизи катары түздөн-түз иш алып барат.

Жарандардын шайлоо укуктарына ортомчулук кылган жана алардын мамлекеттин милдеттери менен байланышкан конституциялык-укуктук жактан бардык шайлоо укук мамилелеринин социалдык-саясий мааниси жатат, алар жарандардын жана шайлоонун башка катышуучуларынын күндөлүк ишинде шайлоо укуктарын иш жүзүндө жүзөгө ашыруу үчүн зарыл шарт болуп саналат.

Шайлоо мамилелеринин өзгөчөлүгү баарынан мурда алардын социалдык-саясий мазмуну менен аныкталат. Негизи, алар аркылуу Казакстан Республикасынын Конституциясынын 3-беренесинде каралган эл бийлиги, анын эң жогорку түздөн-түз көрүнүшү референдум жана эркин шайлоо болуп саналат. Демократиялык шайлоолор аркылуу элдин бийлигин мамлекеттик жана муниципалдык бийликке трансформациялоого жарандардын практикалык катышуусун юридикалык жактан камсыз кылуу менен, шайлоо укуктук мамилелери иш жүзүндө Казакстан Республикасында бийликтин кайра жаралуусуна ортомчулук кылат, ошону менен өкүлчүлүктүү демократия системасынын бардык институттарын түзүүнүн жана иштетүүнүн юридикалык негиздеринин маанилүү элементи болуп саналат.

Ошентип, Казакстан Республикасынын Президентинин 2019-жылдын 9-апрелиндеги №18 Жарлыгына ылайык, 2019-жылдын 9-июнундагы Казакстан Республикасынын Президентин кезексиз шайлоо, Казакстан үчүн гана эмес, ошондой эле дүйнө жүзү боюнча биздин кошуналар жана өнөктөштөр үчүн маанилүү болуп саналат. Бул күнү Казакстан Республикасынын Кыргыз Республикасындагы Элчилигинде №264 шайлоо участогу иштеген. Дипломатиялык өкүлчүлүк Казакстандын жарандары үчүн шайлоодо добуш берүү үчүн бардык зарыл шарттарды түзө алды.

Казакстан глобалдык маселелерди чечүүгө, анын ичинде Сирия жаңжалын жөнгө салууга активдүү катышып жатканы баарына белгилүү. Экономикалык көз караштан алганда, биздин өкмөт Казакстандагы инвестициялык климатты жакшыртуу боюнча чечкиндүү чараларды көрүп, аны региондогу инвестициялар үчүн жагымдуулуктун биринчи объектисине айландырууда.

Бул Кыргызстан үчүн өзгөчө актуалдуу. Заманбап казак-кыргыз мамилелерине өтүү менен, алар өз ара пайдалуу негизде акырындык менен өнүгүп жатат деп айтууга болот.

Албетте, шайлоо учурунда өнүгүп жаткан бардык эле коомдук мамилелер институтташтырууга жана мыйзамдаштырууга муктаж эмес. Алардын айрымдары жалаң гана шайлоо аренасында аракеттенген саясий күчтөрдүн ички иши болуп саналат, ошондуктан укук ченемдери менен жөнгө салынбайт жана шайлоо укук мамилелеринин категориясына өтүүгө арналбайт. Ошентип, шайлоо блокторун түзүү максатында ар кандай саясий партиялар жана кыймылдар тарабынан өнөктөштөрдү издөө ыкмалары, потенциалдуу талапкерлерди тандоо варианттары жана башка ушул сыяктуу аракеттер шайлоо укуктук мамилелерине кирбейт, анткени аларды объективдүү ишке ашыруу укуктук жөнгө салууну талап кылбайт.

Ошентип, шайлоо укук мамилелери негизинен конституциялык мамилелердин ролунда чыгат, бирок мамилелердин бир тектүү конституциялык тармактык чөйрөсүнүн чектеринде адамдын шайлоо укуктарын жүзөгө ашырууну, элдик бийликти жүзөгө ашыруу үчүн айрым бийлик ыйгарым укуктарын аны алып жүрүүчүдөн (элден) шайлануучу мамлекеттик жана муниципалдык бийлик түзүмдөрүнө, алардын кызмат адамдарына өткөрүп берүүнү жөнгө салат, ошону менен инсандын мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайланууга жана шайланууга болгон конституциялык укугун күнүмдүк практикалык ишке ашырууга ортомчулук кылат, шайлоону уюштуруу жана өткөрүү процессинде да, шайлоолор аралык мезгилде да конституциялык-укуктук мамилелерди өнүктүрүү жана толуктоо жүргүзүлөт.

Шайлоо мамилелеринин субъекттик өзгөчөлүгү жөнүндө сөз болгондо, алардын укуктук түзүмүнүн маселесин четке кагууга болбойт. Бул жагынан алганда, шайлоо укук мамилелери комплекси жана материалдык жана жол-жоболук укуктук мамилелер катары өздөрүн табат. Бул маселе боюнча адабияттарда шайлоо мамилелери баарынан мурда процесстик мамиле катары аныкталат деп кабыл алынат. Шайлоо жөнүндө мыйзамдардын ченемдеринин экинчи, процесстик мүнөзүнө жана алардын негизинде келип чыгуучу шайлоо укуктук мамилелерине басым жасоо шайлоо укуктук мамилелеринин саясий-укуктук мүнөзүн түшүнүүнү олуттуу чектейт.

Шайлоо мамилелерин соттук коргоонун артыкчылыгы, соттор өз ишин (анын ичинде дем алыш күндөрү) шайлоо талаштарын өз убагында кароону камсыз кылуу үчүн уюштурууга милдеттүү экендигине негизги кепилдиктер жөнүндө Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамынын атайын көрсөтмөсү менен да баса белгиленет. Мындан тышкары, шайлоонун натыйжалары жөнүндө шайлоо комиссиясынын чечимдери сот тартибинде гана жокко чыгарылышы мүмкүн экендигин эске алуу керек. Башка сөз менен айтканда, шайлоо укук мамилелеринин бардык жыйындысынын юридикалык жактан маанилүү кесепеттери соттун чечиминин негизинде гана кайра каралышы мүмкүн.

Шайлоо мыйзамдары унификацияланган юридикалык түзүмгө ээ эместигин, анын негизинде келип чыккан шайлоо укук мамилелери жарандардын шайлоо укуктарын ишке ашырууну камсыз кылууда тыгыз биримдик жана органикалык өз ара байланыш менен мүнөздөлө тургандыгын көңүлгө алуу менен, алар мында орус укугунун ар кандай тармактарына - конституциялык, административдик, финансылык, жазык, эмгектик, жарандык-процесстик жана башка бир нече тармактарга тартылышы мүмкүн.

Үчүнчү бөлүм – *“Шайлоо процессинин этаптары: түшүнүгү жана структурасы”*. “Шайлоо процесси” термини укуктун жаңы өз алдынча тармагынын же процесстик мыйзамдардын суб-тармагынын калыптанышын билдирет. Жарандардын шайлоо укуктарын ишке ашыруунун жана коргоонун процесстик (жалпы юрисдикциядагы соттордун тутуму аркылуу) жана процедуралык (шайлоо комиссияларынын тутуму аркылуу) формалары жалпысынан шайлоо процессинин ар кандай (укук колдонуу жана укук коргоо) аспектилерин билдирет. Процедуралык форма аркылуу шайлоо комиссияларынын иши жүзөгө ашырылат жана шайлоо өнөктүгүнүн мазмунун түзгөн шайлоо аракеттеринин негизги көлөмү аткарылат, ал эми процесстик форма аркылуу бул түшүнүктүн өздүк маанисинде - соттордун жарандардын шайлоо укуктарын коргоо боюнча иши жана конституциялык түзүлүштүн негиздери кененирээк.

“Шайлоо процесси” деген түшүнүк, анын ичинде “шайлоо өнөктүгү” деген түшүнүк ага келип такалбайт, анткени ал расмий убакыт алкагынан тышкары бир катар этаптарды, аракеттерди жана жол-жоболорду камтыйт. Демократиялык шайлоо процесси - бул өлкөдө орнотулган саясий процесстин жана режимдин бир бөлүгү жана жарандардын шайлоо укуктарын ишке ашыруунун коомдук-саясий жана социалдык-маданий инфраструктурасын түзгөн демократия институттарын өнүктүрүүнүн жалпы шарттарына түздөн-түз байланыштуу. Мындан тышкары, конкреттүү шайлоо өнөктүгү башталганга чейин бир катар маанилүү иш-аракеттерди жана жол-жоболорду жасоо зарыл, анын аркасында шайлоо процесси добуш берүүнү уюштуруунун юридикалык ыкмасы гана эмес, ошондой эле саясий туруктуулукту жана үзгүлтүксүздүктү, демократиялуулукту жана бийликтин мыйзамдуулугун камсыз кылган институт болуп саналат. Демократиялык шайлоо процессинде камтылган потенциалдуу мүмкүнчүлүктөр негизинен коомдук бирикмелердин, биринчи кезекте саясий партиялардын шайлоого катышуусунун мүнөзү жана деңгээли менен аныкталат.

Аларды шайлоо процессине киргизүү мүмкүнчүлүгүн ачкан алдын ала этап болуп партияларды тиешелүү мамлекеттик органда каттоо саналат. Мында тиешелүү коомдук уюмдарды алардын саясий укуктук субъекттүүлүгүн (мамлекеттик бийликти жүзөгө ашырууга катышуу укугун) таануу плюралисттик атаандаштык өкүлчүлүктүү демократиянын калыптанышынын баштапкы шарты болуп саналат. Коомдук уюмдардын саясий партиялар катары юридикалык квалификациясы формалдуу жана минималдуу чектөөлөр принцибине же реалдуу жана максималдуу чектөөлөр принцибине негизделиши мүмкүн. Эки вариант тең саясий ишмердүүлүгү алардын укуктук субъективдүүлүгүнүн негизги элементи болуп саналбаган коомдук бирикмелердин шайлоо процессине катышуу укуктуулугун аныктоодо саясий-укуктук чыпкалардын ролун ойноого багытталган.

Башка маанилүү алдын ала жол-жобо болуп шайлоочуларды каттоо саналат. Шайлоочулардын тизмесинин тактыгы жана толуктугу шайлоо системасынын бардык түрү үчүн негиз болуп саналат. Эгерде шайлоо кампаниясынын жүрүшүндө шайлоо укугуна ээ жарандар

жөнүндө маалыматтардын анык эместиги (сандык жана сапаттык жагынан) аныкталса, шайлоо процессине ишеним көп жагынан андан көз каранды болот жана бузулушу мүмкүн.

Шайлоочулардын тизмесин түзүү принциби жарандарды жашаган жери боюнча каттоо негизделген. Казакстан Республикасынын “Казакстан Республикасындагы шайлоо жөнүндө” Конституциялык мыйзамында кошумча тизмелер каралган эмес, добуш берүү күнү жарандар шайлоочулардын тизмесине соттун же жогору турган комиссиянын чечими боюнча гана киргизилиши мүмкүн. Шайлоочулардын тизмелеринин, ошондой эле шайлоочулар жөнүндө маалыматтардын аныктыгы үчүн жоопкерчилик мыйзамдын жаңы версиясы менен жергиликтүү аткаруу органдарынын кызмат адамдарына жүктөлөт. Мыйзам тарабынан бекитилген ченемдерге карабастан, шайлоочулардын тизмеси өткөн шайлоолордун эң олуттуу көйгөйүнө айланды: бүткүл өлкө боюнча добуш берүү күнү кээде шайлоо участогунда жүзгө чейин адам өздөрүн тизмеден таба алышкан жок жана ошого жараша алардын добуш берүү мүмкүнчүлүгүнө шек туудурган жагдайга туш болушту. Анча - мынча бул көйгөй айыл аймактарына жана чакан шаарларга таасирин тийгизди.

Шайлоочулардын тизмесин түзүүгө карата шалаакылык мамиленин натыйжасы, байкоочулардын төмөнкүдөй мыйзам бузууларды каттаган көптөгөн актылары болду:

- Казакстан Республикасынын шайлоо жөнүндө мыйзамдарында каралбаган кошумча тизмелерди жүргүзүү;
- компьютердик базанын негизинде түзүлгөн тизмелер менен кагаз тизмелердеги шайлоочулардын санынын ортосундагы айырмачылыктар;
- шайлоочулардын маалыматтарын тизмелерге киргизбөө же туура эмес киргизүү;
- добуш берүү учурунда тигил же бул себептер менен тигил же бул аймактын аймагында көптөн бери жашабаган жана мыйзамда белгиленген тартипте катталбаган “өлүк жандар” деп аталган тизмелерде болушу;
- шайлоочулардын тизмесинде шайлоо бюллетенин (шайлоочунун колу) алуу фактысын жазуу үчүн графанын жоктугу;
- шайлоо бюллетендеринин түп нускасын эмес, анын күбөлөндүрүлбөгөн көчүрмөсүн колдонуу менен берүүдө.

Шайлоо процессинин эл аралык стандарттарга шайкеш келишин камсыз кылуу боюнча бийликтин эң ийгиликтүү чечимдери мына ушунда:

1. Казакстан Республикасынын “Казакстан Республикасындагы шайлоо жөнүндө” конституциялык Мыйзамында байкоочулардын, талапкерлердин жана саясий партиялардын ишенимдүү адамдарынын жана жалпыга маалымдоо каражаттарынын өкүлдөрүнүн статусу жана кеңири ыйгарым укуктары бекитилген. Саясий партияларга шайлоо блокторун түзүү мүмкүнчүлүгү берилди. Жергиликтүү аткаруу органдары аркылуу шайлоо комиссияларын түзүү практикасынан баш тартуу мыйзам менен бекитилген. Шайлоо комиссияларын түзүүгө саясий партиялардын катышуусу белгиленген. Кылмыш, административдик же башка жоопкерчилик жүктөлгөн укук бузуулар конкреттештирилген, ошондой эле алардын тизмеси келтирилген. Шайлоо акысынын өлчөмү азайтылды. Талапкерлерди коргоого багытталган ченемдер киргизилди (атап айтканда, мындан ары талапкерди каттоо жөнүндө чечимди добуш берүү күнүнө эки күн калганда жокко чыгарууга жол берилбейт).

2. Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан шайлоо процессин техникалык жана маалыматтык жактан камсыз кылуу боюнча чоң иштер жүргүзүлдү. Шайлоого байланыштуу бардык иш-чаралар БШК тарабынан иштелип чыккан планга ылайык жүргүзүлдү. Шайлоо процессинин айрым либералдашуусу БШКнын түздөн-түз таасирине да таандык болушу керек, атап айтканда, бул жеке телеканалдардын теледебаттарды өткөрүүсүнө жана жарандардын добуш берүү ыкмасын тандоо укугун бекемдөөгө тиешелүү. Ассоциация БШКнын өкүлдөрү пайда болгон стандарттуу эмес жагдайларга ыкчам жооп кайтарышканын, көпчүлүк учурда өз ыйгарым укуктарынын чегинде иш алып барышканын белгилейт.

3. Республиканын жарандарына өздүк күбөлүктөрдү берүүгө жана аларды жашаган жери боюнча каттоого жооптуу аткаруу органдары шайлоо алдында күчөтүлгөн тартипте иштешти. Ошентип, күбөлүктөрдү алуу жол-жоболорун максималдуу тездетүү камсыз кылынган, бул тигил же бул себептер боюнча бюллетендерди алуу үчүн зарыл документтери жок адамдарга шайлоого катышуу үчүн реалдуу шарттарды түзгөн.

4. Жалпыга маалымдоо каражаттарынын ишин токтотуу же талапкерлерди каттоо жөнүндө чечимдерди мыйзамсыз жокко чыгаруу фактылары белгилүү болгон эмес.

5. Жергиликтүү кеңештерге (маслихаттарга) шайлоолор бир мезгилде өткөрүлдү жана

биринчи жолу маанилүү жаңылык болуп калды, анткени алар партиялык тизме боюнча (бир мандаттуу системадан айырмаланып) өткөн. Партиялык тизме системаларында парламенттик орундар ар бир партия алган добуштардын санына көбүрөөк пропорционалдуу болот, бул кадам президент К.Ж. Токаевдин айтымында, бул кадам "партияларга өлкөнүн саясий системасындагы позицияларын бекемдөөгө мүмкүндүк берет". Ошол эле 2016-жылдан бери Мажилиске депутат болуп келген партиялар жети пайыздык тоскоолдуктан өттү.

Эл аралык уюмдардын ар кандай сунуштарына ылайык, биринчи кезекте ЕККУнун Демократиялык институттар жана адам укуктары боюнча бюросу (ЕККУ ДИАУБ), биздин оюбузча, өткөн 2021-жылдагы парламенттик шайлоо 2017-жылы башталган конституциялык жана андан кийинки мыйзамдык реформалар пакети ишке ашырылган учурдан тартып биринчилерден болуп өттү.

Төртүнчү бөлүм – *"Шайлоо укуктук мамилелерин финансылык жактан камсыз кылууну укуктук жөнгө салуу"*, шайлоону каржылоо процессинде пайда болгон укуктук мамилелерди карайт, анткени алар мамлекеттин жана коомдун түзүмү негизделген принциптерди аныктайт. Бул укуктук мамилелер коомдун бүтүндөй саясий системасынын иштешинин жалпы негиздерин түзөт.

1995-жылдын 28-сентябрындагы №2464 "Казакстан Республикасындагы шайлоо жөнүндө" конституциялык Мыйзамына ылайык, партиялык тизме менен шайланган Парламенттин Мажилисинин депутаттарын, маслихаттарды жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын мүчөлөрүн кошпогондо (өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен 14-июль, 2004-ж.), Казакстан Республикасынын Президентин, парламенттин депутаттарын шайлоону мамлекеттик каржылоо эрежелери жөнүндөгү мыйзамы иштелип чыкты, ал партиялык тизме боюнча шайланган Парламент Мажилисинин депутаттарын, маслихаттарды жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу мүчөлөрүн кошпогондо, Президентти жана парламенттин депутаттарын шайлоону республикалык бюджеттен каржылоонун тартибин аныктайт.

Шайлоо укугунун негизги принциптеринин бири болуп талапкерлердин, шайлоо бирикмелеринин тең укуктуулук принциби саналат, ал атаандаш субъекттерге шайлоого катышуу үчүн бирдей шарттар камсыз болгондо гана баалуулукка ээ болот. Ошондуктан атаандаштык жана тең укуктуулук бири-бири менен тыгыз байланышта. Башкача айтканда, талапкерлер (шайлоо бирикмелери) шайлоого бирдей негизде катышкандыктан, алардын юридикалык жана каржылык мүмкүнчүлүктөрү бирдей болушу керек. Ошентип, адам укуктары менен эркиндиктеринин теңдигинин конституциялык принциби (Казакстан Республикасынын Конституциясынын 12-беренеси) шайлануучу кызмат орундарына талапкерлерди финансылык колдоого да жайылтылат.

Алсак, талапкерлердин (шайлоо бирикмелеринин) каржылык теңчилигинин принциби Казакстан Республикасынын 1995-жылдын 28-сентябрдагы №2464 "Казакстан Республикасындагы шайлоо жөнүндө" Конституциялык мыйзамынын 58, 75, 92 – 1 - беренелеринде конкреттештирилет, анда бардык талапкерлер (шайлоо бирикмелери) үчүн атайын шайлоо эсебин ачуу жана шайлоодо шайлоо фонддорун түзүүнүн тартиби боюнча бирдей мүмкүнчүлүктөр белгиленет. Ошондой эле, шайлоо каражаттарынын бардык чектик өлчөмдөрү бардыгына бирдей болушу үчүн белгиленген.

Биздин пикирибиз боюнча, шайлоо өнөктүгүн каржылоо моделинин борбордук маселеси мамлекеттик жана жеке каржылоого болгон мамиле болуп саналат, мында каралып жаткан мамилелерди укуктук жөнгө салуу ыкмаларын жана тармактык таандыктыкты тандоону аныктоо зарыл. Теориялык жактан алганда, маселени чечүүнүн эки башка жолу бар: биринчиси - ар кандай формадагы шайлоолорду мамлекеттик эмес каржылоого тыюу салуу; экинчиси – шайлоону мамлекеттик жана жеке булактардан каржылоо, бул шайлоо компаниясын каржылоонун келип чыгышын көзөмөлдөөгө жана шайлоо процессинин катышуучуларына бирдей мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Биздин пикирибиз боюнча шайлоо өнөктүгүн каржылоо моделинин Борбордук маселеси мамлекеттик жана жеке каржылоого болгон мамиле болуп саналат, мында каралып жаткан мамилелерди укуктук жөнгө салуу ыкмаларын жана тармактык таандыктыкты тандоону аныктоо зарыл. Теориялык жактан алганда, маселени чечүүнүн эки башка жолу бар: биринчиси, ар кандай формада мамлекеттик эмес шайлоону каржылоого тыюу салуу; экинчиси-шайлоону мамлекеттик жана жеке булактардан каржылоо, бул шайлоо компаниясын каржылоонун келип чыгышын көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берет жана шайлоо процессинин катышуучуларына бирдей мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Биздин көз карашыбызда, шайлоо өнөктүгүн каржылоону шайлоо процессинин ыйгарым

укуктуу катышуучуларынын (талапкерлердин, саясий партиялардын, жарандардын, уюмдардын) шайлоочуларды талапкер, талапкерлер, талапкерлердин тизмеси үчүн добуш берүүгө түрткү берүү же азгыруу максатында же атайын шайлоо эсебинде шайлоо алдындагы үгүт мөөнөтүндө жүзөгө ашырылуучу (бардыгына каршы) каршы (баарына каршы) финансылык иши, ошондой эле талапкерлер үчүн бирдей материалдык шарттарды түзүү боюнча мамлекеттик жана жергиликтүү бийлик органдарынын иши катары түшүнүү керек.

Үчүнчү глава – *"Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдары боюнча шайлоо укуктарын бузгандык үчүн жоопкерчилик жана бузулган шайлоо укуктары үчүн даттануу"* эки бөлүмдөн турат. **Биринчи бөлүмдө – *"Шайлоо укуктарын бузгандыгы үчүн жоопкерчилик жана анын түрлөрү"***, диссертанттын пикири боюнча, шайлоо талаш-тартыштары коргоо укуктук мамилелеринин бир түрү болуп саналат, анткени мыйзамда каралган ченемдик укуктук мамилелердин субъекттеринин аракеттерине даттануу жана талашуу мүмкүнчүлүгү, албетте, жарандардын шайлоо укуктарын коргоонун эң маанилүү ыкмасы болуп саналат. Ал эми бузулган укуктарды коргоо процедуралары укуктук жөнгө салуу эмес, коргоо каражаттарын колдонууну камтыйт.

Казакстан Республикасынын "Казакстан Республикасындагы шайлоо жөнүндө" конституциялык Мыйзамында укук бузуулардын тизмеси камтылган, алар үчүн шайлоо мыйзамдарын бузган адамдар кылмыш, административдик жана башка жоопкерчиликке тартылат.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган шайлоо жоопкерчилиги конституциялык-укуктук жоопкерчиликтин бир түрү болуп саналат жана шайлоо мыйзамдарынын талаптары бузулган учурларда келип чыгат.

Шайлоо комиссиясы жарандардын шайлоо укуктарын бузган, анын натыйжасында жогору турган шайлоо комиссиясы же сот тиешелүү аймактагы добуш берүүнүн жыйынтыктарын же шайлоонун жараксыз деп табууга алып келген учурларда, шайлоо комиссиясы тарабынан белгиленген талаптарды сактабаган соттун же мыйзамдын талаптарына ылайык кабыл алынган жогору турган шайлоо комиссиясынын чечимдери аткарылбаган, аймактык, участкалык шайлоо комиссияларын түзүү тартибин бузганда таркатылышы мүмкүн.

ЕККУ/ДИАУБ жана Венеция комиссиясынын 2016-жылдагы шайлоо процесстеринин жүрүшүндө административдик ресурсту кыянаттык менен пайдаланууну алдын алуу жана жөнгө салуу боюнча биргелешкен сунуштамасына жана Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо боюнча ЕККУнун байкоочулар миссиясынын жыйынтыктоочу отчетуна ылайык: "мыйзамдарда так жана болжолдуу тыюу салуу (административдик ресурсту кыянаттык менен пайдаланууга) белгилениши керек. "Административдик ресурсту кыянаттык менен пайдалангандыгы" үчүн санкциялар каралышы жана колдонулушу керек.

2020-жылдын 11-мартында Парламенттин жыйынында "Шайлоо мыйзамдары чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө" (Бузуулар жөнүндө Кодекс, Жоруктар жөнүндө Кодекс, Кылмыш-жаза кодекси, Административдик-процессуалдык кодекс) Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору биринчи окууда кабыл алынган.

Шайлоочулар, байкоочулар (эл аралык байкоочулар), жалпы маалымат каражаттары, шайлоо комиссиялары, шайлоо комиссияларынын мүчөлөрү, талапкерлер, саясий партиялар шайлоо укук бузуулардын субъекттери болушу мүмкүн.

Экинчи бөлүмдө – *"Шайлоо мыйзамдарынын концепциясы жана даттануулардын түрлөрү"*, автор шайлоо жаңжалдарынын маанилүү өзгөчөлүгү аларга мүнөздүү саясатташтыруу экенин белгилейт. Муну түшүндүргөн бир нече себептер бар. Биринчиден, "Казакстан Республикасында бийликтин бирден-бир булагы - эл" деген конституциялык тезисти ишке ашыруу үчүн чыр-чатакты туура чечүүнүн бир маанилүү мааниси болуп саналат (Казакстан Республикасынын Конституциясынын 1-беренесинин 3-пункту). Экинчиден, жарандардын саясий укуктарынын жана эркиндиктеринин эң маанилүү компоненти болгон шайлоо укугун бузуудан өзгөчө коргоонун зарылдыгы чоң мааниге ээ. Бул ошондой эле "Казакстан Республикасында адам укуктарын, ошондой эле жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин мамлекеттик коргоого кепилдик берилет" деген конституциялык жобонун ишке ашырылышына байланыштуу. "Үчүнчүдөн, шайлоону өзүнүн укуктук табияты боюнча жарандык коомдо бийликти калыптандыруунун өзгөчө куралы катары каралышы мүмкүн. Биздин оюбузча, бул Казакстан Республикасынын Конституциясынын 3-беренесинин 2-пунктунун жоболоруна туура келет, анда "эл өз бийлигин түздөн-түз республиканын референдуму жана эркин шайлоолору аркылуу жүзөгө ашырат, ошондой эле өз бийлигин жүзөгө ашырууну мамлекеттик органдарга өткөрүп берет" деп

каралган. "Төртүнчүдөн, шайлоо талаш-тартыштарын объективдүү чечүүнүн маанилүүлүгү белгилүү шайлоо иш-аракеттерин белгилөө менен байланышкан шайлоо процессинин өзгөчөлүктөрү жана добуш берүү укугун ишке ашыруу үчүн өтө чектелген убакыт алкагы менен коштолот.

Көпчүлүк учурларда, мыйзамда белгиленген мөөнөт өткөндөн кийин, добуш берүү укугун ишке ашыруу мүмкүн эмес жана маанисиз болуп калат, ал эми бузулган добуш берүү укугун калыбына келтирүү дээрлик мүмкүн эмес. Казакстан Республикасынын 1995-жылдын 28-сентябрындагы №2464 "Казакстан Республикасындагы шайлоо жөнүндө" Конституциялык мыйзамынын бүтүндөй 9-бөлүмү камтыйт. "Шайлоо эркиндигинин кепилдиктери", анын жоболору жарандардын шайлоо укуктарын укуктук жактан коргоонун жол-жобосун жөнгө салат жана шайлоо мыйзамдарын бузгандыгы үчүн жоопкерчиликти белгилейт. Коргоо процедураларын жана механизмдерин деталдуу жөнгө салуу добуш берүү укугун жүзөгө ашырууда ар кандай туура эмес аракеттерге каршы күрөшүүнүн зарыл шарты жана куралы болуп саналат. Көбүнчө шайлоо процессинин катышуучулары атайылап саясий себептерден же ой-пикирлерден улам пайдалуу болгон мыйзамсыз аракеттерди жасашат. Айрым учурларда, каалаган натыйжа бузулууну алып келиши мүмкүн болгон терс кесепеттерге карабастан, максатка жетүүгө мүмкүндүк берет. Ушул себептен шайлоо алдындагы талаш-тартыштар сөзсүз түрдө шайлоо өнөктүгү менен коштолот. Шайлоонун укуктук мамилелеринин ар кандай катышуучуларынын кызыкчылыктарынын кагылышынын натыйжасында, кандай болгон күндө да, анын добуш берүү укугу бузулду деп эсептеген жана мыйзамда белгиленген коргоо механизмдерин колдонууга барган субъект болот.

Бул жагынан алганда, Россия Федерациясында өз убагында Административдик сот өндүрүшүнүн кодекси кабыл алынган, анын негизги максаттарынын арасында мыйзам чыгаруучу жарандардын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу таламдарын коргоо, жана анын негизги милдеттеринин арасында, укук бузуу же башкаруу жана башка коомдук-укуктук мамилелер жаатында, уюмдун укуктары менен мыйзамдуу кызыкчылыктарын бузуу же кагылышуу, ошондой эле мыйзам үстөмдүгүн бекемдөө жана башкаруу жана башка коомдук-укуктук мамилелер чөйрөсүндөгү бузууларды алдын алууну атаган. Россия Федерациясынын Административдик сот өндүрүштүк кодексинин кабыл алынышы, процессуалдык укуктун өз алдынча тармагы катары, коомдук укуктук мамилелер чөйрөсүндөгү сот өндүрүшүнүн өнүгүү тенденциясы белгиленген. Коомдук-укуктук мамилелерден келип чыккан иштерди кароону жөнгө салуучу өз алдынча административдик-процесстик мыйзамды түзүү коомдук-укуктук мамилелердин татаалдыгы, Жарандык процесстик укуктун мазмуну жана кеңейиши процессуалдык карама-каршылыктарды жана талаш-тартыштарды жаратышы мүмкүн экендигине алып келет.

Белгилей кетсек, казакстандык мыйзам чыгаруучу 2020-жылдын 29-июнундагы № 350-VI "Казакстан Республикасынын административдик жол-жоболук кодекси" кабыл алган жана 2021-жылдын 1-июлунан тартып күчүнө кирген ушул эле жол менен баратат (175-берене Ушул кодекстин күчүнө киришинин тартиби).

Кыргыз Республикасында 2017-жылдын 25-январынан баштап №13 Кыргыз Республикасынын Административдик-процесстик кодекси иштейт, Административдик иштерди адилеттүү, калыс жана өз убагында кароо жолу менен жеке адамдардын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын жана юридикалык жактардын административдик-укуктук (жалпы-укуктук) мамилелер чөйрөсүндөгү укуктарын жана кызыкчылыктарын административдик органдар жана алардын кызмат адамдары тарабынан бузуусунан коргоо административдик сот өндүрүшүнүн милдети болуп саналат (4-берене).

Казакстандын шайлоо мыйзамдары эл аралык стандарттарга жооп берет. 1995-жылдын 28-сентябрындагы №2464 "Казакстан Республикасынын шайлоо жөнүндө" конституциялык Мыйзамынын 49-беренесине ылайык, сот жана прокуратура органдары арыздарды кабыл алууга жана беш күндүн ичинде аларды карооого милдеттүү, даттануулар беш күндөн кем же добуш берүү күнү келип түшкөн болсо, мындай даттануулар дароо каралат.

Төртүнчү глава – *"Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын шайлоо мыйзамдарын реформалоонун концептуалдык негиздери"* беш бөлүмдөн турат. **Биринчи бөлүмдө – *"Чет өлкөлөрдүн шайлоо мыйзамдары: жетишкендиктер жана перспективалар"***, автор тарабынан Венеция комиссиясы менен эл аралык кызматташуунун көйгөйлүү маселелери жана жакынкы чет өлкөлөрдүн шайлоо мыйзамдары изилденген.

Венеция комиссиясына мүчө мамлекет катары Казакстан Республикасынын позициясына байланыштуу, Казакстан бийлиги Венеция комиссиясына конституциялык өзгөрүүлөргө, сот тутумуна, административдик жана шайлоо процедураларына жана Акыйкатчы институтуна, адам

укуктарын коргоо үчүн зор мааниге ээ болгон маселелерге жана Казакстан Республикасынын Конституциясында каралган коомду жана өлкөнү түзүү үчүн зарыл болгон маселелерге тиешелүү мыйзам долбоорлорун иштеп чыгууда укуктук жардам көрсөтүүнү тапшыргандыгы белгиленди.

Чет элдик шайлоо мыйзамдарын карап жатып, мисал катары Украинанын шайлоо мыйзамдары боюнча Венеция комиссиясынын ишин келтиргим келет. Атап айтканда, ЕККУ/ДИАУБ жана Венеция комиссиясы шайлоо мыйзамдарын жакшыртуу жолунда Украинанын олуттуу прогрессин белгилешет, бул Европа комиссиясынын "Укук аркылуу демократия үчүн" долбоору 2013-жылдын 14-15-июнунда каралып, Венеция комиссиясы менен ЕККУ/ДИАУБдун отурумунда жактырылган.

Украинанын Юстиция министрлиги "Украинанын эл депутаттарын шайлоо жөнүндө", "Борбордук шайлоо жөнүндө" жана Добуш берүүнүн жыйынтыктарын жана 2012-жылдын 28-октябрындагы Украинанын эл депутаттарын шайлоонун натыйжаларын ишенимдүү аныктоо мүмкүн болбогондуктан айрым бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча VII чакырылыштагы Украинанын Жогорку Радасына Украинанын элдик депутаттарын кайталап шайлоо жөнүндө", ошондой эле «Бүткүл украиналык референдум жөнүндө» Украинанын мыйзамы боюнча Венеция комиссиясынын корутундусунун долбоору отурумдун жүрүшүндө Украинанын Юстиция министрлиги Венеция комиссиясынын жана ЕККУ/ДИАУБдун Украинанын мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча мыйзам долбоорлору боюнча биргелешкен корутундусунун долбоорун карап чыкты жана жактырды.

Атап айтканда, бир мандаттуу шайлоо округдарын түзүү үчүн критерийлерди белгилөө, Борбордук шайлоо комиссиясына өзүнүн расмий веб-сайтында бир мандаттуу шайлоо округдарынын тизмесин, анын ичинде алардын номерлерин, чек араларын жана тиешелүү округдук шайлоо комиссияларынын даректерин жарыялоого талаптарды белгилөө, ошондой эле бир мандаттуу шайлоо округдарын башкаруу боюнча округдук шайлоо комиссияларынын ыйгарым укуктарын күчөтүү, бирок Борбордук шайлоо комиссиясынын байкоосу алдында оң белгиленүүдө. Бир мандаттуу шайлоо округдарындагы партиялардын өкүлдөрүн же талапкерлерди каттоо документтеринде табылган каталар же так эместиктер жөнүндө шайлоо комиссияларына маалымдоо оң жагына бааланды. Шайлоо каттоосун башка бир мандаттуу шайлоо округуна убактылуу өзгөртүү өтүнүчүнө карабастан, тиешелүү шайлоочулар шайлоо күнү жалпы улуттук пропорциялуу эркти билдирүүдө добуш берүү үчүн бюллетенди гана алышы үчүн жана ошону менен - бурмалоолор проблемасын чечүү үчүн шайлоочунун каттоосун убактылуу өзгөртүүнүн чектөөсүн белгилөө оң бааланды.

Россиянын шайлоо мыйзамдарын эске алуу менен, шайлоо укугу боюнча көптөгөн иштер Конституциянын өзүндө шайлоо эрежелерин бекитүү маселесин карап жаткандыгын, жана шайлоо тутумуна арналган атайын бөлүмдүн жоктугу үчүн учурдагы негизги мыйзамды сынга алгандыгын белгилей кетүү керек.

"Россия Федерациясынын жарандарынын шайлоо укуктарын жана референдумга катышуу укугунун негизги кепилдиктери жөнүндө" федералдык мыйзам мамлекеттик Думадагы фракциялар, башка депутаттык бирикмелер, ошондой эле Думанын депутаттары тарабынан көрсөтүлгөн өкүлдөрдүн Россия Федерациясынын Борбордук шайлоо комиссиясына милдеттүү түрдө катышуусун, ошондой эле Думанын 23-беренесинин 7-пунктунун, 24-беренесинин 8-пунктунун, 25 жана 26 беренелеринин 7-пунктунун, 27-беренесинин 5-пунктунун жоболору боюнча өкүлчүлүктүү шайлоо органдарына ийгиликтүү катышкан саясий партиялардын өкүлдөрүнүн чечүүчү добуш укугу менен башка шайлоо комиссияларынын мүчөлөрүнүн жалпы санынын жарымынан кем эмесинин катышуусуна кепилдик берилет.

Россиянын мыйзамдарынын дагы бир көйгөйү - мыйзам чыгаруучунун шайлоо процессинин бардык мүмкүн болгон аспектилерин жөнгө салууга умтулуусу, бул анын бюрократизациясына жана "кара" деп аталган технологияларды жана административдик ресурсту колдонуунун жаңы мүмкүнчүлүктөрүнө алып келет, муну мыйзам чыгаруучунун шайлоо процессинин катышуучуларына ишенбөөчүлүгү катары баалоого болот.

Кыргыз Республикасынын шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүүнүн алкагында 2013-жылдын 3-ноябрынан 15-ноябрына чейин Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңештин депутаттарынын жана шайлоо тутумун өркүндөтүү боюнча жумушчу топтун мүчөлөрүнүн курамындагы Кыргыз Республикасынын делегациясы Япониядагы эл аралык кызматташтык агенттиги менен биргеликте уюштурулган "Япониядагы Парламентаризм жана шайлоо системасы" программасынын алкагында Японияга барып келишти.

Кыргыз Республикасынын шайлоо мыйзамдары олуттуу жаңыланууга муктаж экендигин

жана бул милдет мыйзам чыгаруучулардын, укук коргоочулардын жана юристтердин күч-аракеттерин бириктирүү аркылуу чечилиши мүмкүн экендигин белгилейбиз.

Казакстан Республикасынын бийликтери коомдук мүнөздөгү маселелерди чечүүдө жарандардын мамлекеттик бийликке болгон ишенимин калыптандыруу максатында административдик сот өндүрүшү жөнүндө мыйзамдарды өркүндөтүү жана сот адилеттигинин өзүнчө тармагы катары административдик сот тутумун түзүү боюнча иштин зарылдыгын моюнга алышты. Бул ниет, албетте, административдик укуктун тийиштүү системасы гана мамлекеттик органдардын туура иштешин камсыз кыла аларын жана коомдук кызыкчылыктарды коргоо менен бирге чечимдердин дискрециялык кабыл алынышын кыскарта аларын түшүнүүдөн келип чыгат.

Диссертант тарабынан Конституциянын алкагында шайлоо ченемдерин мыйзам менен бекемдөө максатында сунуш кылынат:

1. КМШнын бир катар өлкөлөрүнүн Конституцияларында шайлоо тутумунун эң маанилүү эл аралык-укук ченемдери: эркин шайлоо принциби гана эмес, ошондой эле таза шайлоо принциби; шайланган бийликтин эл алдындагы жоопкерчилик принциби бекитилген.

2. КМШ өлкөлөрүнүн Конституцияларында бүткүл эл тарабынан шайланган бийлик органдарын (кызмат адамдарынын) ар бир түрү үчүн шайлоо тутумунун негизги принциптери калыбына келтирилсин. Депутаттарды шайлоонун мажоритардык жана пропорционалдык тутуму жөнүндө берене менен толукталсын.

Экинчи бөлүмдө – *"Казакстан Республикасынын заманбап шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүүнүн негизги багыттары"*, автор Казакстан Республикасынын Президенти К.Ж. Токаевдин сөзүнө толугу менен кошулуп жана колдоп, шайлоо мыйзамдары да заман агымы менен өнүгүп жатат, анткени мамлекеттик башкаруу машинасынын ишинин натыйжалуулугу түздөн-түз шайлоо процессин өркүндөтүүдөн көз каранды болот деген тыянакка келет.

Өткөөл мезгилде, Казакстан Республикасынын шайлоо мыйзамдары 1993-жылдын 28-январындагы Казакстан Республикасынын Конституциясына, 1993-жылдын 17-мартындагы Шайлоо жөнүндө кодексине негизделген. Казакстан Республикасынын 1995-жылдын 30-августундагы Конституциясы мурунку Конституцияны алмаштырган, ошол эле мезгилде 1993-жылдагы Шайлоо жөнүндө кодекси 1995-жылдын 28-сентябрындагы Казакстан Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен "Казакстан Республикасындагы шайлоо жөнүндө" конституциялык Мыйзамы менен алмаштырылган. Кийинчерээк, бул Жарлык Казакстан Республикасынын 1999-жылдын 6-майындагы "Казакстан Республикасындагы шайлоо жөнүндө" конституциялык Мыйзамына жана шайлоонун ар кандай аспектилерин жөнгө салуучу башка мыйзамдарга (1996-жылдын 2-июлундагы Казакстан Республикасынын "Саясий партиялар жөнүндө" мыйзамы анын ордуна келген 2002-жылдын 15-июлундагы "Саясий партиялар жөнүндө" Казакстан Республикасынын мыйзамына, Казак ССРинин 1991-жылдын 28-июндагы "Басма сөз жана башка массалык маалымат каражаттары жөнүндө" мыйзамы анын ордуна келген 1999-жылдын 23-июлундагы "Массалык маалымат каражаттары жөнүндө" Казакстан Республикасынын мыйзамына) айландырылган.

1995-жылдан азыркы учурга чейинки Казакстан Республикасынын Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан 1220 уюштуруу-тескөө жана ченемдик токтомдор кабыл алынган, алар дагы шайлоонун укуктук базасынын бир бөлүгү болуп саналат.

Казакстан Республикасынын шайлоо жөнүндө конституциялык Мыйзамы жалпы жана өзгөчө бөлүктөрдөн турат, аларда 133 берене бар. Жалпы бөлүктө жарандын "шайлоо жана шайлануу укугун" эркин ишке ашыруусу, ошондой эле жалпы, тең, тике шайлоо укугунун жана добуш берүүнүн купуялуулугунун принциптери камтылган. Ал ошондой эле иш алып баруучу Борбордук шайлоо комиссиясы жетектеген шайлоо системасы боюнча жоболорду камтыйт. Бир катар беренелер шайлоо округдарынын жана участокторунун статусун жөнгө салат. Шайлоочулардын тизмелерине көп көңүл бурулду. Шайлоо алдындагы үгүткө тиешелүү ченемдер өзгөчө баса белгиленди. Шайлоону каржылоо боюнча ченемдер каралып жаткан мыйзамдын Жалпы бөлүгүндө да өз ордун тапты. Добуш берүүнүн жол-жоболоруна алты макала арналган. Добуш берүүнүн жыйынтыктарын аныктоо да Жалпы бөлүгүндө жөнгө салуу предмети болуп калды. Белгилей кетсек, шайлоо эркиндигинин кепилдиктери аталган мыйзамдын Жалпы бөлүгүндө деталдуу жөнгө салуунун предмети болуп калгандыгын белгилей кетүү керек.

Өзгөчө бөлүгү Казакстан Республикасынын Президентин, Сенаттын депутаттарын, Мажилистин депутаттарын, Казакстан Республикасынын маслихаттарынын депутаттарын шайлоону регламенттөөгө арналган өзүнчө бөлүмдөрдөн турат.

Казакстан Республикасынын Президенти мажоритардык система боюнча шайланат

(өлкөнүн калкы эң көп добуш берген талапкер Президент болот), бул жагынан абал өзгөргөн жок.

Эгерде буга жетиштүү укуктук негиздер жок болсо, мисалы, Президенттин мамлекет башчысы катары өз милдеттерин аткара албагандыгы же форс-мажордук жагдайлар келип чыкканда бийликтин легитимдүүлүгү менен байланышкан кечиктирилгис маселелерди чечпесе, кезексиз мөөнөтүнөн мурда шайлоолорду өткөрүү практикасынан баш тартуу зарыл.

Административдик ресурсту пайдалануу, көпчүлүгү башкаруучу "Нур Отан" партиясы менен аффилирленген шайлоо комиссияларынын мүчөлөрүнө кысым көрсөтүү. Көптөгөн орто жана төмөнкү деңгээлдеги комиссиялардын мүчөлөрү жана дээрлик бардык төрагалары "Нур Отан" партиясы менен байланышып, мамлекеттик кызматкерлерди, жеке түзүмдөрдүн кызматкерлерин жана студенттерин учурдагы президентке добуш беришкен. Н. Назарбаев үгүт иштерине жеке өзү катышпоо ниетин жарыялаганына карабастан, ал өзүнүн расмий кызматында өлкө боюнча активдүү кыдырган. УШКнын, БШКнын шайлоодон кийин сотко берген бардык арыздары негизсиз деп четке кагылды.

Үчүнчү бөлүмдө – *"Кыргыз Республикасынын заманбап шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүүнүн негизги багыттары"*. 1997-жылдан тартып республикада шайлоо тармагын түп-тамырынан бери реформалоонун биринчи этабы башталат, анын биринчи кезектеги милдети шайлоо жана референдум жөнүндө мыйзамдарды реформалоо болгон.

1995-2000-жылдар мезгилинде, Кыргыз Республикасында Жогорку Кеңештин биринчи чакырылышындагы эки палаталуу парламент – мыйзам чыгаруу жыйыны жана Эл өкүлдөр жыйыны иштеп турган. Депутаттар бир мандаттуу округдарда мажоритардык тутум боюнча шайланган.

Мыйзам чыгаруу жыйыны 35 депутаттан турган. Ишмердүүлүгү сессиялык негизде өткөрүлгөн. Эл өкүлдөр жыйыны 70 депутаттан турган. Эки палатанын депутаттары бирдей шарттарда шайланып, бирдей укуктарга ээ болушкан. Башка парламенттик системалардан айырмаланып, эки палаталуу кыргыз парламенти Конституция тарабынан берилген ыйгарым укуктарды өз ара бири-бирин кайталаган.

2000-2005-жылдары Кыргыз Республикасында экинчи чакырылыштагы Жогорку Кеңеш иштеп келген. Конституция боюнча (1998-жылдын редакциясында) ал 105 депутаттан турган. Мыйзам чыгаруу жыйыны 60 депутаттан, Эл өкүлдөр жыйыны 45 депутаттан турган.

Бирок, Кыргыз Республикасынын 2003-жылдын 18-февралындагы №40 "Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө" мыйзамы кабыл алынган, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине 75 депутаттан тургандыгы белгиленген, алар бир мандаттуу аймактык шайлоо округдары боюнча беш жылга шайланат (54-бер. п.1, п. 2).

Бул 2005-жылдын мартында парламентке шайлоо бир палаталуу парламентке айланганын билдирген.

Шайлоо жөнүндө Кодекске тиешелүү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү зарыл болду. Алсак, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан 2003-жылдын 25-декабрында кабыл алынган жана Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан 2004-жылдын 24-январында кол коюлган №7 "Кыргыз Республикасындагы шайлоо жөнүндө "кодекске өзгөртүү жана киргизүү жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 58-пунктуна ылайык, 69-берене төмөнкүдөй редакцияда – "Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоону дайындоо" деп баяндалган, бирок 2007-жылдын 12-июнундагы "Кыргыз Республикасындагы шайлоо жөнүндө кодекске өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 1-пункту, ар кандай жөндөмөлөрдөгү "Мыйзам чыгаруу жыйыны" жана "Эл өкүлдөр Кеңеши" деген сөздөр алып салынган, башкача айтканда "Кыргыз Республикасындагы шайлоо жөнүндө" Кодекстин 12-главасы "Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо" деп аталып калган.

2006-жылдын 8-ноябрындагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан кабыл алынган жана 2006-жылдын 9-ноябрында Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан кол коюлган "Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын мыйзамында партиялык тизме боюнча 50% тен кем эмес Жогорку Кеңештин жаңы курамын шайлоо каралган, жалпы саны 90 депутаттан турат.

Жаңылыктар рубрикаларында жүргүзүлгөн талдоо көрсөткөндөй, 2006-жылдын 3-ноябрынан баштап 2007-жылдын 21-апрелине чейин өлкөдө саясий кризис башталган.

2007-жылдын 16-декабрында өткөн шайлоонун жыйынтыгы боюнча, өлкөнүн тарыхында биринчи жолу партиялык тизме менен шайланган Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин IV чакырылышындагы депутаттар ыйгарым укуктарын аткарууга киришти. Анда үч саясий партия

көрсөтүлгөн. 2010-жылдын апрелиндеги окуялардын натыйжасында, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин IV чакырылышы өз ишин токтоткон.

2010-жылдын 27-июнунда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык, Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарынын кеңейиши менен бирге анын жоопкерчилиги да күчөтүлгөн. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясына ылайык, парламенттик-президенттик башкаруу формасындагы өлкө болуп калды.

Жогорку Кеңештин депутаттарынын шайланышы менен Кыргыз парламентаризминин тарыхында жаңы барак ачылды. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын алдына жаңы милдеттер коюлган, парламентаризмди өнүктүрүүгө стратегиялык көз карашты, концептуалдык мамилени иштеп чыгуу керек болчу.

2013-жылдын январында парламент Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешин 2016-жылга чейин өнүктүрүү стратегиясын (мындан ары-Стратегия) кабыл алат, анда анын ишинин артыкчылыктуу багыттары аныкталган. Стратегиянын максаты Конституциянын талаптарына жана коомдун күтүүлөрүнө жооп берген, заманбап чакырыктарга тез жана адекваттуу жооп берүүгө жөндөмдүү, натыйжалуу, туруктуу иштеген парламенттик уюмду куруу болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Президенти 2013-жылдын 22-майында ПЖ №109 "Кыргыз Республикасынын шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүү боюнча чаралар жөнүндө" Жарлыкка кол койду. Парламентаризмди жана мыйзам чыгаруучулукту өнүктүрүүгө системалуу илимий мамиле жасоо зарыл, мында Жогорку Кеңештин комитеттери өкмөткө жаңы мыйзамдарды же программаларды иштеп чыгуу үчүн негизги багыттарды сунуштоо менен колдонуудагы укуктук ченемдик базаны жана мыйзамдарды аткаруунун сапатын талдоо боюнча иштерди жүзөгө ашырууга чакырылган. Жогорку Кеңештин фракцияларынын жана комитеттеринин жарандык сектор жана жалпы маалымат каражаттары менен кыйла натыйжалуу өз ара аракеттенүүсү талап кылынат.

Стратегиянын алкагында "Электрондук документ жүгүртүү", "Мыйзам долбоорлорун экспертизалоо кызматы", "Мыйзам долбоорлорунун тексттеринин аутенттүүлүк кызматы", "Видеоконференция", "Илимий-изилдөө борбору", "Электрондук китепкана жана парламенттин архиви", "Электрондук турникет" долбоорлору түзүлгөн.

Кийинки тарыхый этап болуп Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясы 11-апрелде кабыл алынган (2021-жылы 5-майда Президент кол койгон), анда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешин түзүүнүн жаңы тартиби каралган, ага ылайык тиешелүү шайлоо мыйзамын иштеп чыгуу жана кабыл алуу талап кылынган, анын негизинде Парламентке шайлоо өткөрүлүшү мүмкүн.

Жарым президенттик системадан президенттик башкаруу формасына өтүү күч балансынын олуттуу өзгөрүшүнө алып келди. Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясы Президентке мыйзам чыгаруу демилге укугун берет. Венеция комиссиясынын шайлоолорду өткөрүүдө сунуш кылынган нормалардын жыйындысына түшүндүрмө баяндамасында мындай деп айтылат: "нормаларды тез-тез өзгөртүү – өзгөчө тараал-шайлоочуларды адаштырышы мүмкүн. Биринчиден, бул шайлоочуларды - негиздүү же негизсиз – шайлоо мыйзамы бийликтегилердин колундагы курал гана жана алардын өз добушу шайлоонун жыйынтыгына анча таасир этпейт деген тыянакка алып келет".

2019-жылдын 27-июнундагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши Кыргызстанда шайлоо жана референдумдарды өткөрүүнүн жаңы эрежелерин караган мыйзам долбоорлорунун пакетин кабыл алат, Кыргыз Республикасынын Президенти С.Ш. Жээнбеков Конституциялык мыйзамга 2019-жылы 13-августта кол койгон.

Мыйзам долбоорлорунун бул пакетиндеги башкы түзөтүү "мындан ары жергиликтүү кеңештердеги депутаттардын жалпы санынын 30% кем эмесин аялдар түзүшү керек" деген норма аталат. Мындан тышкары, аларда шайлоо процессинин ачыктыгын камсыз кылуу жана административдик ресурстун колдонулушун болтурбоо боюнча чаралар камтылган.

Ошондой эле жаңы эреже боюнча, эми депутаттарды шайлоого, добуш берүү күнүнө чейин алты ай калганда түзүлгөн партиялар катыша албайт. Мындан тышкары Кыргызстандан барган эмгек мигранттарынын көпчүлүгү жайгашкан Орусия, Казакстан жана башка өлкөлөрдө алардын шайлоо укугун камсыз кылуу үчүн добуш берүү участкаларынын саны көбөйтүлөт.

Дагы бир жаңылык шаар мэрлигине талапкерлерге жана жергиликтүү кеңештердин депутаты болууну каалагандарга тиешелүү. Оор кылмыш жасагандыгы үчүн соттолгон жарандар, алардын соттуулугу жоюлса дагы, аларга талапкер боло алышпайт.

2021-жылдын 15-июлундагы №84 Шайлоо жөнүндөгү конституциялык Мыйзамга киргизилген түзөтүүлөр добуш берүү шайлоо процессин олуттуу өзгөрттү, атап айтканда: партиялардын салымы 1 миллион сомду түздү, мында партиялар Жогорку Кеңешке кирүү үчүн үч пайыздык тоскоолдуктан өтүшү керек; бир мандат ээси өз округунда катталган шайлоочулардын көпчүлүк добушун алышы жетиштүү; депутаттык мандат алган өзүн-өзү көрсөткөндөр акчанын кайтарылышы мүмкүн; шайлоого катышып жаткан партиялар парламентте гана эмес, 5 пайыздан ашык добуш алышы керек; мыйзам долбоорунда бир мандаттуу жарандар үчүн шайлоо алдындагы өнөктүккө чыгымдардын планы да белгиленген, ал 10 миллион сомдон ашпоого тийиш.

Төртүнчү бөлүмдө – *"Россия, Казакстан жана Кыргыз Республикасынын шайлоо мыйзамдарын реформалоо Концепциясы"*. Россия менен Казакстандын мамлекет башчыларынын билдирүүлөрүнө ылайык, пропорционалдык тутумга өтүүнүн максаты саясий системаларды демократиялаштыруу болгон. Мындан тышкары, эки учурда тең туруктуулукту сактоого көңүл бурулгандыгын белгилей кетүү маанилүү: Россияда - өлкөбүздүн прогрессивдүү өнүгүүсү катары, Казакстанда- башкаруунун эң натыйжалуу системасын камсыз кылуу. Казакстандагы реформанын өзгөчөлүгү - система аралаш бойдон калганы, бирок межлисти түзүүдө мажоритардык бөлүк андан чыгарылган.

Россияда аралаш системанын мажоритардык бөлүгү түрүндөгү мажоритардык тутумдун кемчиликтеринен баш тартуу зарылдыгы бизнес элиталардын жана лоббисттик топтордун талапкерлердин ишмердүүлүгүнө тийгизген таасири жана административдик ресурсту колдонуу менен да шартталган.

Казакстанда пропорционалдык тутумга өтүү президенттик режимден президенттик-парламенттик режимге өтүүгө алып келди, парламенттин ролу күчөп, депутаттардын саны 107 депутатка жетти. Бирок, буга байланыштуу Казакстан парламенти мамлекет башчынын ыйгарым укуктарынын мөөнөтүнө байланыштуу түзөтүүнү кабыл алганын, ага ылайык Н. Назарбаевге катары менен эки мөөнөттөн ашык президенттик шайлоого катышууга өзгөчө укук берилгенин белгилей кетүү керек. Президенттин билдирүүсүнө ылайык, өлкөдөгү авторитардык режимдин жана Венеция комиссиясынын сунуштарын этибарга албаганынын айкын далили болуп саналган "чоң этностордун кызыкчылыктарын эске алуу" жана коомдун консолидациясын камсыздоо зарылчылыгы болгон.

Көп партиялуу системаны куруудагы ушундай эле жагдай Россияда да бар. Россия Федерациясынын Президентинин 2008-жылдын 5-ноябрындагы билдирүүсүнө ылайык, партияларды каттоо эрежелерин катаалдаштыруу шартында, оппозициялык партиялар үчүн камсыздандыруунун бир түрү болгон шайлоо алдындагы убадалар жокко чыгарылды.

Партияларды түзүүдө санды катуу чектөө жөнүндөгү мыйзамдар көптөгөн постсоветтик мамлекеттерде жана үчүнчү дүйнө өлкөлөрүндө партиялык мыйзамдардын өнүгүү багытын мүнөздөйт деген жыйынтыкка келдик. Заманбап шайлоо системасынын таяныч пункту Батыш Европа эмес, дүйнөдөгү өзгөрүүлөрдүн динамикасын чагылдырган 20-кылымдын орто чениндеги Түштүк Америка (мисалы, Мексика) деп айтууга болот. Жогоруда аталган мамлекеттердин башчыларынын билдирүүлөрүнө ылайык, киргизилген чектөөлөр зарыл, негиздүү жана бул өлкөлөрдүн саясий реалдуулугун чагылдыра тургандыгын белгилей кетүү керек.

Россияда масштабдуу шайлоо реформасынын мазмуну пропорционалдык тутумга өтүү болгон. Партиялардын ишмердүүлүгүнө мамлекеттик көзөмөлдү күчөтүү мыйзамдары тынымсыз катаалдаштыруудан турган, бул алардын санынын кыскартууга алып келген. 2001-жылы кабыл алынган "Саясий партиялар жөнүндө" мыйзам шайлоо жана партиялык системалардагы чоң өзгөрүүлөргө карай алгачкы кадам болду: бул мыйзамга ылайык, партиялар шайлоого катышуу үчүн биригүүнүн бирден-бир мүмкүн болгон формасы болуп калды.

Кыргызстанда ар кайсы өлкөлөрдө кеңири таралган тизмеге негизделген пропорционалдык тутуму иштейт: ар бир партия шайлоочуларга талапкерлердин тизмесин берет. Шайлоочулар талапкерлерге эмес, партияларга добуш беришет жана партиялар жалпы улуттук масштабда алган добуштарына жараша орун алышат. Талапкерлерге тизмедеги ээлеген ордуна жараша орундар бөлүнөт.

КОРУТУНДУ:

Казакстандын жана Кыргызстандын шайлоо мыйзамдары мамлекеттик органдарды түзгөн ырааттуу динамикалуу өнүгүп жаткан шайлоо системаларын билдирет.

Биз карап чыккан жана шайлоо тутумунун бүгүнкү көйгөйлөрүнө тиешелүү болгон актуалдуу маселелерди белгилеп кетүү зарыл:

- жарандардын активдүү жана пассивдүү укуктарын толук ишке ашыруу;
- шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүү;
- талапкерлердин партиялык тизмелерин түзүүдө ачык-айкындуулук болуусу;
- шайлоочулардын тизмелеринин аныктыгы;
- шайлоого байкоочуларды киргизүү;
- шайланган кызмат адамдарын кайра чакыртып алуунун көйгөйлүү мүнөзү;
- добуштарды эсептөөнүн ачыктыгы;
- добуш берүүнүн жана берүүнүн автоматташтырылган системаларын колдонуу жана башкалар.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоону уюштуруу көйгөйлөрү өзүнчө чагылдырууну талап кылат. Акыркы убакта шайлоо процессинин активдүү катышуучулары колдонгон шайлоо технологияларынын мыйзамдуулугунун жана жол берилишинин критерийлерин аныктоо көйгөйлөрү өзгөчө актуалдуу болуп калды. Мына ушул жана шайлоо институтун өнүктүрүүнүн башка көптөгөн көйгөйлөрү аларды ар тараптуу илимий түшүнүүнүн зарылдыгын чукул арада талап кылып жатат жана, албетте, мындан аркы илимий талкуулардын темасы боло алат жана боло берет.

Өзүнчө шайлоочулардын маданиятынын деңгээлин белгилей кетүү керек. Жашыруун эмес, шайлоо мыйзамдарын ишке ашырууда шайлоо укуктук мамилелер чөйрөсүндөгү мыйзамдуулуктун абалына олуттуу таасирин тийгизген маанилүү факторлордун бири болуп бир же бир же бир шайлоо комиссиясына катышкан адамдардын укуктук аң-сезими жана укуктук маданияты саналат, шайлоо процессинде дагы бир ролу - негизинен шайлоочулар.

Ошентип, биздин эки өлкөдө тең кеңири тараган жарандардын, шайлоочулардын жана талапкерлердин укуктары, ошондой эле шайлоону уюштуруу жана өткөрүү тартиби, шайлоо комиссияларынын иши жөнүндө начар маалыматы шайлоо процессин гана татаалдаштырбастан, ошондой эле анын натыйжаларынын бурмаланышына алып келет, бул жарандардын, ошондой эле бүтүндөй коомдун укуктарынын жана мыйзамдуу таламдарынын сакталышына белгилүү коркунучтарды жаратат, тажрыйба көрсөткөндөй, массалык жана башкарылгыс болуп калышы мүмкүн болгон чыр-чатактар үчүн жакшы шарттарды түзөт.

Көбүнчө шайлоо системасын талдоодо жана талкуулоодо аны изилдеп жаткандардын көңүлү мүмкүн болгон натыйжаларга, жыйынтыктарга бурулат, алар акыры болжолдуу модель түрүндө пайда болот.

1. Жалпы шайлоо укугун киргизүү конкреттүү социалдык жана саясий натыйжаларга ээ болгон. Шайлоо институту дүйнөдө пайда болуп жаткан коомдук системаларга таасирин тийгизип, негизинен коомдун өнүгүү багытын аныктаган. Казакстан менен Кыргызстандын азыркы демократиялык коомунун маанилүү саясий жана конституциялык негиздеринин бири жалпы шайлоо укугун өнүктүрүү институту болуп саналат.

2. Изилдөөнүн биринчи главасында шайлоо системасынын мамлекеттик бийлик институттары менен өз ара байланышына жана өз ара аракетине таасир этүүчү эң олуттуу теориялар берилген жана талданган. Биз өз изилдөөбүздө шайлоо системасын башкаруу режимин түзүүчү укуктук механизм (регулятор) катары салттуу түшүнүүдөн алыстап кеттик. Шайлоо системасы, тескерисинче, жалпы саясий системанын туундусу катары каралышы керек.

Изилдөөдө биз Казакстандын да, Кыргызстандын да саясий системаларына жана саясий турмушуна мүнөздүү болгон күчтүү президенттик бийликтин маңызын жана ролун эске алдык.

3. Изилдөөнүн экинчи бөлүмүндө эки мамлекетте тең эгемендүүлүк мезгилиндеги шайлоо системаларынын трансформациясынын процесси жана натыйжалары берилген жана талданган. Тактап айтканда, бийликтеги партиялар, партиялык система, президенттик институт жана бийликти бөлүштүрүү сыяктуу саясий көрүнүштөр талдоого алынды.

Пропорционалдык шайлоо тутумун киргизүүнүн тийгизген таасирин жана кесепеттерин талдоо жетиштүү объективдүү жана так болушу үчүн биз көптөгөн фактыларды келтирдик жана эки өлкөдөгү акыркы шайлоолордун түзүмүн, ал эми партиялардын бытырандылык көрсөткүчтөрүн жана биздин ар бир өлкөдө эбегейсиз эффективдүүлүктү камсыз кылууга

жөндөмдүү парламенттик партиялардын рационалдуу саны аныкталды, ошондой эле аралаш системанын эрежелери боюнча өткөн акыркы шайлоолордун жыйынтыктарына мурунку шайлоолордун жыйынтыктары менен салыштырма талдоо жүргүзүлдү.

4. Кийинки эки главада шайлоо системалары жана мыйзамдары биздин эки мамлекетте трансформацияланган себептер аныкталып, талдоого алынды. Күчтүү президенттик бийлик менен мүнөздөлгөн саясий режимде пропорционалдык тутум 2019-жылы Казакстан Республикасында жана 2021-жылы Кыргыз Республикасында өтө турган акыркы парламенттик шайлоолордо чыныгы көп партиялуу системанын өнүгүшүнө өбөлгө түзө албайт деп болжолдонууда жана муну ырастап турат.

5. Казакстанга, Кыргызстанга жана Россияга, ошондой эле башка көптөгөн постсоветтик мамлекеттерге мүнөздүү көптөгөн өзгөчөлүктөрдүн ичинен биринчи кезекте институттук долбоорлоонун абдан окшош структурасын белгилей кетүү керек, ал төмөнкүлөрдөн түзүлөт:

- президенттин ыйгарым укуктары кеңейтилген президенттик-парламенттик система;
- аткаруу бийлигинин мыйзам чыгарууга көрүнүктүү таасири;
- саясий партиялар менен аткаруу бийлигинин өз ара аракеттенүүсүнүн өзгөчөлүктөрү;
- ыйгарым укуктарды бөлүштүрүү институтунун иш жүзүндө жок болушу же олуттуу бурмаланышы;
- президенттин инсандыгы менен түздөн-түз байланышкан жана акыры аткаруу бийлигинин жана президенттин колунда тил алчаак куралга айланган “бийлик партиясы” бар.

Мындай шартта парламенттик оппозиция эртеби-кечпи формалдуу жана ойдон чыгарылган болуп, бийлик тарабынан техникалык курал катары колдонулуп, чыныгы партиялык атаандаштык жок.

6. Эволюциялык саясий процессте саясий партиялар салттуу түрдө “төмөндөн өйдө” схема боюнча түзүлөт, бирок карама-каршы схема боюнча партияларды түзүүгө аракеттенет, б.а. “жогорудан ылдыйга”, практика көрсөткөндөй, иш жүзүндө бийлик түзүмдөрүнө толугу менен баш ийген, жасалма партиялардын пайда болушуна алып келет, бул шайлоо системасын жасалма күчтөп трансформациялоо менен бирге, акырында алардын партияларын жоготууга алып келет, негизги милдеттери жана максаттары, ал калктын топторунун жана бүтүндөй коомдун кызыкчылыктарын көрсөтүү жана коргоо болуп саналат.

Ошентип, Казакстанда аралаш шайлоо системасын колдонуу, саясий партиялардын дефрагментациясы жана саясий партиялардын ортосунда шайлоо процессинде реалдуу атаандаштыктын пайда болушуна алып келген жок; жаңы партиялар, анын натыйжасында шайлоочулардын добуштары “чачырап”, “оппозициялык партиялардын” консолидациясы болгон жок.

7. Чыныгы шайлоо практикасы, Казакстан менен Кыргызстандагы шайлоолорду өткөрүү тажрыйбасы эки республикада тең эгемендүүлүк мезгилинде жүргүзүлгөн шайлоо реформаларынын расмий айтылган мотивдерине жана ниеттерине карама-каршы келип, алар акыры баш ийгендигин далилдейт, үстөмдүк кылган саясий партиянын мамлекеттик бийликке жана парламенттеги бийликке өзүнүн монополиясын орнотуу жана чыңдоо максаттарына, тигил же бул жол менен президенттик ыйгарым укуктардын кеңейишине алып келген.

8. Бүгүнкү күндө Казакстанда шайлоо системасына “косметикалык” өзгөртүүлөр күтүлүүдө жана 2019-жылдагы шайлоодон кийин Мажилистин фракциялык курамы ошол бойдон калат деп болжолдоого болот. Саясий режим административдик ресурсту колдонууну, оппозициялык партияларга басымды азайтышы керек.

9. Казакстанда, Кыргызстанда жана Россияда болгон аралаш системаны колдонууга кайтуу зарылчылыгы жөнүндө сунуш жогорудагы корутундуларда келтирилген логикага толугу менен шайкеш келет жана ошол эле кесепеттерге алып келиши мүмкүн, анткени кандай формада жана ал кандай жолдор менен ишке ашса, балким, ал пропорционалдык да, мажоритардык тутумдун да кемчиликтерин өзүнө сиңирип алат. Бийлик үчүн жагымсыз, күтүлбөгөн жана каалабаган натыйжаларды алуу мүмкүнчүлүгүнө карабастан, мисалы, аймактык элиталарды жана кландарды күчтөндүрүү, ошого карабастан, аралаш система башкаруучу режимдин бийлигин сактап калууга жана кармап турууга мүмкүндүк берет.

10. Биздин мамлекеттерде саясий партиялардын ролун күчөтүүгө жана көп партиялуу системаны өнүктүрүүгө жетишүү үчүн, биринчи кезекте, аткаруу бийлигинин мыйзам чыгаруу бийлигине таасирин азайтуу, ошондой эле президенттин ыйгарым укуктарын жана ал менен бирге Конституцияда бекитилген бийликтин ыйгарым укуктарын кеңейтүү мүмкүнчүлүгү керек.

11. Кыргыз Республикасында болуп өткөн 2020-жылдын октябрь окуялары өлкөнүн

коомдук-саясий турмушунун нугун өзгөртүп, 2021-жылдын 10-январына Кыргыз Республикасынын Президентинин кызмат ордуна мөөнөтүнөн мурда шайлоо дайындалган. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы долбоору боюнча Конституциялык конференциянын иши бизди абдан кызыктырат. Биздин оюбузча, түзүлө турган жана Кыргызстандын шайлоо системасын оптималдаштыруу менен алек боло турган жумушчу топ өз сунуштарынын акыркы версиясын жана мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү киргизүүнү туруктуу өнүктүрүү боюнча Улуттук кеңешке мүмкүн болушунча тезирээк жана расмий түрдө киргизиши керек, анткени Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине парламенттик шайлоо ноябрда болот.

12. Шайлоо укук мамилелери жарандардын мамлекеттик бийлик органдарына жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоо жана шайлануу сыяктуу негизги конституциялык укугун ишке ашырууда ортомчу звено болуп кызмат кылат.

Шайлоо укук мамилелери укуктук мамилелердин башка формалары сыяктуу эле өзүнүн структурасына ээ, ал ушул укук мамилелеринин процессинде жана мезгил-мезгили менен алмашып туруучу мамлекеттик бийликти өткөрүп берүү процессинде өнүккөн коомдук-укуктук табиятынан көз каранды. Ошол эле учурда шайлоо комиссиялары шайлоо процессин толук иштеп чыгууда жана ишке ашырууда кем эмес ролду ойнойт, ошондуктан аларды биргелешип, коомдук шайлоо укуктук мамилелеринин негизги субъекттеринин бири катары кароо адилеттүү жана логикалуу, шайлоонун уюштуруу-укуктук механизмин түзүү же иштетүү мүмкүн эмес.

13. Шайлоонун мүнөзү жарандардын шайлоо укуктарынын жандуу мүнөзү менен катар эле ар кандай процессуалдык шайлоо укуктук мамилелерин милдеттүү түрдө ишке ашырууну билдирет, анын эң маанилүү белгиси аларды укуктук коргоонун ар кандай ыкмаларында көрүнөт.

Шайлоо укук мамилелери соттук коргоону талап кылат, бул алар үчүн эң маанилүү жана артыкчылыктуу болуп саналат, бул, атап айтканда, негизги кепилдиктер жөнүндө Казакстан Республикасынын конституциялык Мыйзамында камтылган атайын нускамаларда баса белгиленген, аларда сотторго шайлоонун жүрүшүндө келип чыккан талаш-тартыштарды тез, өз убагында кароону камсыз кылгандай өз ишин - жумушта да, дем алыш күндөрү да уюштурууга милдеттүү. Шайлоо комиссиясынын шайлоонун натыйжалары боюнча кабыл алган чечимдери, ошондой эле анын натыйжалары сот тартибинде гана каралышы мүмкүн.

14. Шайлоо укук мамилелеринин өзгөчөлүктөрүнүн мүнөзү шайлоо процессинде коомдук мамилелерди укуктук жөнгө салуунун негизги компоненти болуп саналган шайлоо мыйзамдарынын ченемдеринен көз каранды. Демек, шайлоо мыйзамдарынын өнүкпөгөндүгү, анын жоктугун айтпаганда да, сөзсүз түрдө шайлоо укуктук мамилелеринин өнүгүүсүнөн артта калышына же туура эмес багытта өнүгүшүнө алып келет.

15. Биздин өлкөлөрдөгү шайлоо мыйзамдары бирдиктүү укуктук түзүлүшкө ээ эмес, бирок иш жүзүндө ченемдердин белгилүү бир жыйындысын, анын ичинде укуктун ар кандай тармактарынан алынган нормаларды билдирерин эске алып, жаңы Шайлоо Кодексин иштеп чыгуу сунушталууда.

16. Бүгүнкү күндө биздин өлкөлөрдө ар кандай саясий партиялардын салыштырмалуу көп саны бар, бирок алар өлкөнүн саясий да, шайлоо системасын да өркүндөтүүгө, алардын натыйжалуулугун жогорулатууга салым кошпостон, тескерисинче, алардын андан ары өнүгүшүнө белгилүү түрдө тоскоол болууда. Ошентип, партиялардын ашыкча саны жана аларды оптималдуу сандык мааниге чейин кыскартуу зарылчылыгы жөнүндө сөз болуп жатат. Эң жакшы вариант, биз көрүп тургандай, шайлоо округдарын түзүү (5тен 7-9 мандатка чейин) аркылуу тандоо жолу менен аларды табигый, зордук-зомбулуксуз кыскартуу болмок, бул үчүн, атап айтканда, аралаш мүчөлүк пропорционалдык тутумду колдонуу зарыл.

17. Биздин өлкөдөгү партиялык мелдештин практикасы өзгөчө. Буга чейин Казакстанда да, Кыргызстанда да өткөн дээрлик бардык шайлоолор атаандаштык мүнөзгө ээ болгон, бирок, атаандаштык бир катар себептерден улам формалдуу мүнөзгө ээ болгон, анткени аткаруу бийлиги административдик ресурс, паракорчулук жана башка сыяктуу куралдарды активдүү колдонгон, акыры терең жана узак мөөнөттүү саясий кризистерге алып келген, баарыбызга белгилүү болгондой, бийликти күч менен алмаштыруу жана мөөнөтүнөн мурда парламенттик шайлоолор аркылуу бир нече жолу жеңип чыккан. Республикадагы саясий туруксуздуктун маанилүү себептеринин бири саясий партиялардын басымдуу көпчүлүгүнүн алсыздыгы жана өнүкпөгөндүгү болгон жана болуп кала берет. Күчтүү саясий партиялардын болушу жалпы саясий системанын да, шайлоо системасынын да эффективдүү иштешинин, ошондой эле өлкөдө демократияны өнүктүрүүнүн зарыл шарты экендиги жалпы кабыл алынган. Саясий партиялардын маанисин

ашыкча баалоого болбойт, анткени алар мамлекет менен жарандык коомдун ортосундагы звено болуп саналат, ансыз жарандардын саясий турмушка тура катышуусу бир кыйла татаалдашат жана таза формалдуу болуп калат. Экинчи жагынан, саясий партиялардын өзүлөрү өтө маанилүү, анткени алар коомдук кызыкчылыктарды коргой алат жана мамлекеттик чечимдерди кабыл алууда олуттуу таасир этүүгө тийиш.

19. Пропорционалдык шайлоо тутумундагы саясий партиялар ушул тутумдун жана жалпы демократиянын негизи катары кызмат кылат. Алардын медитациялык, б.а. мамлекет менен жарандык коомдун ортосундагы ортомчулук ролу жарандарды өлкөнүн жана коомдун саясий турмушуна тартууга, алардын ага активдүү жана үзүрлүү катышуусуна, алардын укуктарын жана кызыкчылыктарын ишке ашырууга өбөлгө түзөт. Партиялар бул кызыкчылыктардын өкүлчүлүгүн камсыздайт жана маанилүү саясий жана башкаруучулук чечимдердин кабыл алынышына таасир этет. Бирок, Эгемендик жылдарында биздин өлкөлөрдө эч качан тең салмактуу жана эффективдүү партиялык системалар түзүлбөгөнүн моюнга алуу керек.

20. Учурда Кыргызстандын шайлоо системасын натыйжалуу деп мүнөздөө кыйын жана аны мындан ары да жакшыртуу керек. Анын жетишсиз натыйжалуулугунун себеби катары биринчи кезекте өлкөнүн калкынын негизги массасынын саясий маданиятынын салыштырмалуу төмөн деңгээлинде демократиялык институттарды жана структураларды куруу үчүн жетиштүү тарыхый тажрыйбанын жана убакыттын жоктугун атоого болот. Конкреттүү өзгөчөлүктөргө токтолсок, төмөнкүлөрдү аташ керек: саясий партиялардын алсыздыгы жана натыйжада, аткаруу бийлиги жана башкаруучу партиялар катуу кысым көрсөткөн партиялардын ортосундагы атаандаштыктын жоктугу же анча-мынча жоктугу; өлкөдө сөзсүз үстөмдүк кылуучу саясий күч болгон аткаруу бийлигинин манипуляциясы, шайлоо процесси жана саясий күчтөрдүн тең салмактуулугу; шайлоодо демократиялык эмес шайлоо усулдарын жана технологияларын колдонуунун кеңири практикасы, мисалы, административдик ресурсту активдүү пайдалануу, пара алуу ж.б.; өлкөнүн жалпы партиялык системасында бекем тартиптин жоктугу, бул системанын туруксуздугу жана тунуктугу ж.б.

Шайлоо системасындагы көрсөтүлгөн кемчиликтерди, кемчиликтерди жоюп туруп, анын кыйла жогорку жана алгылыктуу деңгээлге чыгышы жөнүндө айтууга болбойт.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

Шайлоо системасын реформалоого келгенде, тандап алган модель шайлоочуларга түшүнүү үчүн өтө кыйын болбошу керектигин эстен чыгарбоо керек. Шайлоо системасынын жарактуулугу анын коомго бийликке өз өкүлдөрүн өткөрүп берүүгө канчалык деңгээлде адилеттүүлүгү менен аныкталат. Шайлоо системасын долбоорлоо авторитардык режимдердин мурасын жеңүү үчүн абдан маанилүү. Казакстан шартында мажоритардык тутумду тандоо эң оптималдуу болуп саналат, бул парламенттик жана жергиликтүү шайлоолордун динамикасын өзгөртүүгө мүмкүндүк берип, коомго көз карандысыз талапкерлерди мобилизациялоого жана алдыга жылдырууга мүмкүнчүлүк берет. Бийликти тынчтык жолу менен алмаштыруунун механизми катары шайлоолор иштебей калганда коом тунгуюк кырдаалдан чыга алат жана муну менен күч колдонууга түрткү болот. Ыңгайлуу саясий шарттарда оппозициянын өкүлчүлүгү жана чыныгы атаандаштыктын пайда болушу аркылуу туура тандалган шайлоо системасы режимди акырындык менен демократиялаштырууга салым кошо алат.

1. Казакстан менен Кыргызстанда шайлоо системасын өркүндөтүү стратегиялык узак мөөнөттүү пландаштыруунун алкагында жүрүп жатат. Ал эми негизги максат – элдин ишенимин жарата турган тең салмактуу, адилет шайлоо системасына жетишүү.

БШК, бейөкмөт уюмдар, коомдук эксперттер жана тиешелүү мамлекеттик органдар шайлоо процессинде жана мыйзамдарда орун алган көйгөйлөргө дайыма мониторинг жүргүзүп турушат. Бул бирдиктүү, кодификацияланган Шайлоо кодексинин жоктугуна, моралдык жана физикалык жактан эскирген "Саясий партиялар жөнүндө", "Массалык маалымат каражаттары жөнүндө" ж.б. мыйзамдарга байланыштуу.

2. Эксперттер акыркы шайлоолор убагында б.а. 2015-2020- жылдардагы Жогорку Кеңешке, 2017-2021-жылдардагы Президенттик шайлоолордо жарандык коом тарабынан даттануулардын дээрлик бири да болгон эместигин, анын логикалык корутундусун тапкан жоктугун белгилейт. Биздин көз карашыбызда, бул Кыргызстандын жарандарынын арасында укуктук нигилизмди пайда кылып, шайлоого ишенбөөчүлүктү пайда кылуу коркунучу бар.

3. Биздин пикирибиз боюнча, Казакстанда дагы, Кыргызстанда дагы иштей турган эки

аспект бар: алар толугу менен чечиле турган техникалык жана саясий көйгөйлөр.

Мындай техникалык көйгөйлөрдүн арасында шайлоочулардын так эмес тизмелери муниципалдык аймактык башкаруулар менен бирдикте чечилет, айыл өкмөттөр ар кандай тизмелердеги шайлоочулардын маалыматтарынын кайталанышын жоюу үчүн жарандарды жашаган жери боюнча каттоо системасын өркүндөтүшү керек;

Саясий – мисалы, өлкөдө башкаруу формасы боюнча Улуттук референдум өткөрүүнүн тартиби: президенттик же парламенттик; шайлоо системасынын модели; өзгөчө Казакстан Республикасы үчүн мөөнөтүнөн мурда шайлоолорду дайындоо; парламентти таркатуунун негиздери; депутаттарды кылмыш жоопкерчилигине тартуу.

4. Шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүү аркылуу аялдардын катышуусун жана аларды шайлануучу кызматтарга көрсөтүүнү жана парламентте өкүлчүлүктү активдештирүү. Партиялык тизме боюнча шайлоодо аялдар үчүн 30% квотаны катуу сактоосу зарыл, анткени статистика 2004-жылдан бери бийликте аялдардын саны тынымсыз азайып баратканын көрсөтүп турат. Эгерде аял кызматтан кетсе, бош орунга аял да көрсөтүлүшү керек.

5. "Саясий партиялар жөнүндө" мыйзамдын көптөгөн жоболорун кайра карап чыгуу зарыл, анткени бул мыйзам 1999-жылдан бери бир да жолу кайра карала элек. Партияларды түзүүгө жана аларды жоюуга тиешелүү айрым маселелер деталдуу түрдө көрсөтүлүүгө тийиш; шайлануучу кызматтарга партиялык тизме боюнча талапкерлерди көрсөтүүнүн критерийлери, аларды кайра чакыртып алуу негиздери; партиянын төрагасынын жана мүчөлөрүнүн укуктары жана милдеттери; партиялардын ишмердүүлүгүнө мамлекеттик кепилдиктер, аларды сот жана укук коргоо органдарынын өзүм билемдигинен коргоо; партиялардын өкүлдөрүнүн жана партиядан ат салышкан талапкерлердин мамлекеттик телерадиоканалдарда сүйлөгөн сөздөрү үчүн кепилденген обо убактысы ж.б. Бул маселелер партиянын уставында шексиз көрсөтүлгөн, бирок партиянын уставынын мазмуну закондун негизги нормаларына карама-каршы келбөөгө тийиш.

6. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик каттоо кызматы белгилегендей, бүгүнкү күндө Кыргызстанда маалыматтарды жаңыртуу ылдамдыгы орто эсеп менен бир жылды түзөт, бул колдонуу учурунда калк, мүлк, транспорт ж.б. маалымат абдан эскирген.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик каттоо кызматы менен "Инфосистема" мамлекеттик ишканасы шайлоочулардын так тизмеси боюнча көйгөйлөрдү чечүү боюнча долбоорду даярдоосу зарыл. Бул маселе бардык мыйзамдардын кемчиликсиз маанилүүлүгүнөн кем эмес. 2020-жылдын октябрь айында өткөн Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине болгон шайлоо №2 форма боюнча шайлоо участкаларында жарандардын каттоонун жеткилең эместигин көрсөттү, бул учурда жарандар массалык түрдө, өзгөчө Бишкек шаарында кайра каттоодон өтүшүп, айрым партиялар 0,7% аймактык тоскоолдуктан өтүшү мүмкүн болду.

Биздин пикирибиз боюнча, өлкөдө жарандардын мамлекеттик каттоосун жөнгө салуу зарыл деп эсептейбиз, ал уюмдарды, транспортту жана мүлктү мамлекеттик каттоо реестриндеги түзүүчүлөрдүн бири болуп калышы керек.

7. КМШ өлкөлөрүнүн эксперттеринин арасында добуш берүүнүн жана добуштарды эсептөөнүн жол-жоболору боюнча кызуу талкуу жаралууда. Ушуга байланыштуу, Кыргыз Республикасында шайлоонун маалыматтык тутумун («Шайлоо» автоматташтырылган добуш берүү системасы) же Казакстан Республикасындагы «Сайлау» жакшыртуу добуштарды эсептөөнүн объективдүүлүгүнө жана адам факторун жокко чыгарууга өбөлгө болору талашсыз.

Учурда санариптештирүүнүн аркасында учурдагы шайлоочулардын тизмелерин тактоо убактысы тездеди, бирок шайлоочулардын добуш берүүгө катышуусу маселеси курч көйгөй болуп саналат.

Айрым өлкөлөрдүн (Италия, Германия, Австрия, Кипр, Люксембург, Греция, Бельгия, Аргентина, Бразилия, Түркия, Пакистан, Египет) мисалында шайлоодо добуш бербегендер үчүн айып пул салуу сунушталууда.

8. Шайлоо мыйзамдарын үзгүлтүксүз өркүндөтүү үчүн келечектеги жумушчу топтун курамына (анын курамы Улуттук кеңеш тарабынан бекитилиши керек) төмөнкүлөрдү киргизүүнү сунуштайбыз: парламенттик партиялардын эки өкүлү, ошондой эле парламентке кирбеген негизги партиялардын өкүлдөрү; Өкмөттүн Аппаратынын, Президенттин, Борбордук шайлоо комиссиясынын, Юстиция министрлигинин, сот органдарынын, өкмөттүк эмес уюмдардын жана бир катар эл аралык уюмдардын өкүлдөрү.

9. Шайлоо процессинин актуалдуу темаларынын бири - мандаттарды бөлүштүрүү. Кандай принциптердин негизинде жана кандай ыкмалар менен шайлоочулардын добуштарын тиешелүү шайлоо мандаттарына айландыруу талаш-тартыштуу маселелер пайда болбошу үчүн так аныктоо

зарыл.

Кыргыз Республикасындагы шайлоо процесстерин техникалык колдоо программасын ишке ашырып жаткан Шайлоо системаларынын Эл аралык Фондунун (IFES) эксперттери менен жолугушууда мандаттарды бөлүштүрүү системалары боюнча эл аралык тажрыйбага талдоо берилди.

Катышуучулар белгилегендей, бир караганда, мандаттарды бөлүштүрүү системасы шайлоонун жыйынтыгына олуттуу таасир эте албайт жана тийгизбеши керектей сезилиши мүмкүн, бирок биздин өлкөдөгү шайлоолорду өткөрүү практикасы бул пикирдин реалдуулуктан чындыкка алыс экенин көрсөтүп турат. Пикир алмашуу процессинде эксперттер Кыргызстан үчүн эл аралык тажрыйбаны эске алуу менен мандатты бөлүштүрүүнүн өзүнүн системасын иштеп чыгуу зарыл деген бүтүмгө келишти.

10. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда шайлоочу кайсы бир партияга добуш берет, ал эми өкүлчүлүктүү органга талапкерлердин тизмеси өз кезегинде партиялык ички рейтингдин негизинде түзүлөт жана тилекке каршы, шайлоочунун каалоосуна дайыма эле дал келе бербейт.

Ушуга байланыштуу биз жарандарга партияларга гана эмес, конкреттүү талапкерлерге да артыкчылык (преференция) берүү максатында Казакстанда преференциалдык добуш берүүнү колдонууну да сунуштайбыз.

11. Эл аралык байкоочулардын жана өкмөттүк эмес уюмдардын байкоочуларынын, тараптардын ишенимдүү адамдарынын статусу жана укуктары чыр-чатактарды жана талаш-тартыштарды болтурбоо үчүн ченемдик негизде белгиленүүгө тийиш. Байкоочулар шайлоодогу бурмалоолорго жол бербөө үчүн шайлоо процессинин бардык этаптарына көз салышы керек.

12. Казакстан Республикасындагы саясий партияларды мамлекеттик каржылоо кайра каралууга тийиш жана мамлекеттик бюджетке оорчулук келтирбеши керек, анткени президенттикке ыктаган партиялар өздөрүнүн партиялык ишмердүүлүгү үчүн мамлекеттик бюджеттен кошумча каражат алышат экен.

ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. S. Dossumov, A. Adilov. Constitutional and Legal Stages in the Development of Electoral Law in the Recent History of the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic // Economic Affairs, Vol. 68(Special Issue), pp. 909-915, May 2023. DOI: 10.46852/0424-2513.2s.2023.38

2. S. Dossumov, A. Adilov. The Proportional Electoral System of Kyrgyzstan as a way to Avoid Violating the Citizens' Right to Proportional Party Representation // Pakistan Journal of Criminology Vol. 15, No. 03, July-September 2023 (263-284). https://www.pjcriminology.com/publications/the-proportional-electoral-system-of-kyrgyzstan-as-a-way-to-avoid-violating-the-citizens-right-to-proportional-party-representation/

3. S. Dossumov, A. Adilov. Elections to the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic: How to ensure representation of the people? // Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations Issue - 1, №03 (2020) / ISSN 2181-1415. С. 23-31. Journal home page: https://inscience.uz/index.php/socinov/index

4. S. Dossumov. Constitutionally – legal bases of the electoral process: problems of the theory and practice in Kazakhstan and Kyrgyzstan // Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations Issue - 1, №03 (2020) / ISSN 2181-1415. С. 40-49. Journal home page: https://inscience.uz/index.php/socinov/index

5. Досумов С. Т. Избирательное право: феномен и генезис формирования // Colloquium-Journal. 2018. № 11-10 (22). С. 17-19. https://elibrary.ru/contents.asp?id=36461036

6. Досумов С. Т., Адилов А. Н. Исторические аспекты становление и развитие избирательного права в Республики Казахстан и Кыргызской Республики // Theoretical & Applied Science. 2018. № 12 (68). С. 70-73. https://www.elibrary.ru/query_results.asp

7. Досумов С. Т., Адилов А.Н. Понятие, предмет и метод избирательного права Республики Казахстан и Кыргызской Республики // Вестник Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета. 2021. № 1 (49). С. 43-49. https://www.elibrary.ru/query_results.asp

8. Досумов С. Т. Влияние всеобщего избирательного права на формирование социальных и политических систем // Вестник Академии МВД Кыргызской Республики. Сборник материалов международной научно-практической конференции. – Бишкек, 2018. Вып. № 2. С. 152. – 155 с.

9. Досумов С. Т. Конституционно-правовые этапы развития избирательного права в новейшей истории Республики Казахстан и Кыргызской Республики // Вестник Академии МВД Кыргызской Республики. Сборник материалов международной научно-практической конференции. – Бишкек, 2018. Вып. № 2. С. 156. – 161 с.

10. Досумов С. Т. Становление конституционных основ Советской власти на территории Средней Азии и Казахстана и формирование избирательного права // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2022. № 1. С. 127-131. https://www.elibrary.ru/query_results.asp

11. Досумов С. Т., Адилов А.Н. Понятие, предмет и метод избирательного права Республики Казахстан // В сборнике: Пенитенциарная система России в современных условиях развития общества: от парадигмы наказания к исправлению и ресоциализации. Сборник материалов Международной научно-практической конференции: в 3 ч. Вологда, 2022. С. 3-13. https://www.elibrary.ru/query_results.asp

12. Досумов С. Т. Понятие и система принципов избирательного права кыргызской республики и Республики Казахстан // В сборнике: Проблемы и перспективы совершенствования законодательства и правоприменительной практики органов внутренних дел. Материалы международной дистанционной научно-практической конференции, посвященной 30-летию казахстанской полиции. Караганда, 2022. С. 65-74. https://www.elibrary.ru/query_results.asp

13. Досумов С. Т., Адилов А.Н. Совершенствование деятельности Органов Внутренних Дел Кыргызской Республики и новеллы избирательного законодательства Кыргызской Республики // В сборнике: Актуальные вопросы управления органами внутренних дел в современных условиях. Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции. Нижний Новгород, 2022. С. 6-11. https://www.elibrary.ru/query_results.asp

14. Досумов С. Т. Понятие, структура и виды норм избирательного права // Вестник Сибирского юридического института МВД России. 2023. № 1 (50). С. 94-98. https://www.elibrary.ru/query_results.asp

15. Досумов С. Т., Корников Д.И. Социально-правовой анализ преступлений, связанных с нападениями на образовательные организации // В сборнике: Противодействие экстремизму и терроризму: философские, социологические и политологические аспекты. Материалы IX

Международной научно-практической конференции. Редколлегия: С.Ф. Самойлов, А.С. Бондаренко, С.А. Павлова [и др.]. Краснодар, 2022. С. 214-230. https://www.elibrary.ru/query_results.asp

16. Досумов С. Т. Субъекты избирательного процесса Кыргызской Республики // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2022. № 10. С. 126-129. https://www.elibrary.ru/query_results.asp

17. Досумов С. Т. Основные направления совершенствования современного избирательного законодательства Республики Казахстан // Вестник Академии государственного управления при Президенте Кыргызской Республики. 2023. № 31. С. 29-36. https://www.elibrary.ru/query_results.asp

18. Досумов С. Т. Конституционно-правовые основы избирательного процесса: проблемы теории и практики Казахстана и Кыргызстана /Под общей редакцией доктора юридических наук, профессора А. Н. Адилова. Монография: Принтцентр «Блиц». Бишкек, 2020. Тираж. 1500 экз.

19. Досумов С. Т. Конституционно-правовые основы избирательного процесса: проблемы теории и практики Казахстана и Кыргызстана. Монография: Принтцентр «Блиц». Бишкек, 2022. Тираж. 500 экз.

20. Досумов С. Т. Конституционно-правовые основы избирательного процесса: теория и практика /Под общей редакцией доктора юридических наук, профессора А. Н. Адилова. Монография: Принтцентр «Блиц». Бишкек, 2023. Тираж. 550 экз.

21. Европейская комиссия за демократию через право - Венецианская комиссия //Вестник Академии государственного управления при Президенте Кыргызской Республики. 2023. № 32. С. 29-36. https://www.elibrary.ru/query_results.asp

22. Правовое регулирование финансирования избирательного процесса // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2023. № 7. С. 126-129. https://www.elibrary.ru/query_results.asp

23. Пропорциональная или мажоритарная избирательная система: проблемы и перспективы //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2023. № 7. С. 130-137. https://www.elibrary.ru/query_results.asp

24. Досумов С. Т. Этапы становления избирательной системы российского государства и ее влияние на избирательный процесс в Казахстане // Научные труды Академии МВД КР. Вып. № 1, 2019. С. 27-31. – 129 с.

25. Досумов С. Т. Избирательное законодательство зарубежных стран: достижения и перспективы // Научные труды Академии МВД КР. Вып. № 2, 2023. С. 30-35. – 38с.

РЕЗЮМЕ

12.00.02-конституциялык жана муниципалдык укук адистиги боюнча юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн Досумов Серикжан Тулеуовичтин "Шайлоо процессинин конституциялык – укуктук негиздери: теория жана практика (Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын материалдары боюнча)" темасындагы диссертациясына

Негизги сөздөр: Казакстан Республикасынын Конституциясы; Кыргыз Республикасынын Конституциясы; шайлоо укугу; шайлоо процесси; шайлоо мыйзамдары; шайлоо системасынын этаптары; Россиянын Мамлекеттик Думасы; уюштуруу чогулушу; парламент; Мажилис; Жогорку Кеңеш; шайлоо бирикмеси; байкоочулар институту; шайлоо системалары; шайлоо; коомдук сурамжылоо; саясий партиялар; шайлоо алдындагы үгүт.

Изилдөөнүн объектиси жарандардын шайлоо укуктарын ишке ашыруу процессинде калыптанган социалдык-укуктук мамилелер жана кызыкчылыктар болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп төмөнкүлөр саналат: өзүнүн шайлоо укугун ишке ашырууда жарандын укуктук позициясын аныктоочу укуктук ченемдердин жыйындысы; жарандардын шайлоо укуктарын камсыз кылуу боюнча көйгөйлүү маселелер жана мамлекеттик бийлик органдарынын, шайлоо комиссияларынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишин өркүндөтүү; колдонуудагы шайлоо мыйзамдары жана аны өркүндөтүү, жүргүзүлүп жаткан социалдык-саясий реформалар жагынан аны колдонуу практикасы; шайлоо укугун колдонуунун эл аралык стандарттары жана сунуштары.

Изилдөөнүн максаты Кыргызстан менен Казакстандын заманбап шайлоо укугунун конституциялык-укуктук негиздерин иштеп чыгуу, аны түзүүчү негизги институттарды комплекстүү изилдөө, ошондой эле Кыргызстанда да, Казакстанда да шайлоо мыйзамдарын жана аны колдонуу практикасын өркүндөтүү үчүн колдонмо жана концептуалдык мааниге ээ болгон теориялык жоболорду жана конкреттүү практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөөнүн методдору жана методологиясы. Бул иштин методологиясы формалдуу логикалык изилдөө принциптерине негизделген, анын негизи коомдук-саясий жана укуктук чындыкты таанып билүүнүн жалпы илимий жана социалдык методдорунун комплекси, ошондой эле жалпыдан жекеге, абстрактуудан конкреттүүгө өтүү ыкмасы болуп саналат. Изилдөөнүн жүрүшүндө тарыхый, конкреттүү социологиялык, салыштырма - укуктук методдор, системалык талдоо ыкмасы колдонулган. Изилдөөнүн теориялык негизи болуп каралып жаткан маселе менен байланышкан тарых, философия, мамлекет жана укук теориясы, конституциялык укук жаатындагы илимий эмгектер эсептелет.

Изилдөөнүн эмпирикалык негизин ченемдик укуктук актылар түздү: Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын Конституциялары; колдонуудагы шайлоо мыйзамдары; Борбордук шайлоо комиссиясынын ченемдик укуктук актылары; шайлоолор жөнүндө илимий журналдарда, борбордук жана жергиликтүү мезгилдүү басма сөздө, монографияларда, башка айрым басылмаларда жана архивдик маалыматтарда жарыялоолор.

Алынган натыйжалар жана жаңылык. Диссертация диссертациялык деңгээлде шайлоо укугунун конституциялык-укуктук негиздери менен байланышкан Кыргызстан менен Казакстандын теориясынын жана практикасынын биринчи комплекстүү изилдөөсү болуп саналат, Борбордук Азиянын эки өлкөсүнүн шайлоо мыйзамдарынын актуалдуу маселелери биринчи жолу иликтенип, Казакстандын шайлоо процессинин тажрыйбасы жана Кыргызстандын алдыңкы Шайлоо технологиялары изилденип жатат. Шайлоо жол-жоболорунун маңызын, шайлоо процессинин баскычтарын, ошондой эле шайлоону финансылык жактан камсыз кылуунун укуктук негиздерин ачып берет.

Диссертацияда шайлоо процессинин субъекттеринин бардык категориялары тарабынан шайлоо укуктарын бузгандыгы үчүн жоопкерчиликтин бардык түрлөрү талданып, изилденген өлкөлөрдүн жана жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн алдыңкы тажрыйбаларын эске алуу менен даттануу процессин жакшыртуу боюнча автордук сунуштар иштелип чыккан.

Изилдөөдө Казакстан менен Кыргызстандын шайлоо системаларын өркүндөтүүгө багытталган илимий жактан негизделген рекомендациялар жана сунуштар топтоштурулган, ошондой эле мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгүндө да, шайлоо процессин уюштурууга жооптуу борбордук жана райондук органдардын укук колдонуу ишмердүүлүгүндө да реформалоонун концептуалдык негиздери иштелип чыккан.

Диссертацияда алынган жыйынтыктар шайлоо процессинин бардык субъектилери үчүн, атап айтканда, Казакстанда да, Кыргызстанда да шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиянын мүчөлөрүнүн ишмердүүлүгүн реформалоо жана шайлоо процессин жакшыртуу боюнча концепцияны иштеп чыгуу үчүн, шайлоо укугунун көйгөйлөрүн конституциялык өлчөмдө изилдеген профессордук-окутуучулук курам жана илимий кызматкерлер үчүн пайдалуу.

Колдонуу боюнча сунуштар. Диссертациянын негизги жоболору "конституциялык укук", "муниципалдык укук", "шайлоо укугу" ж.б. дисциплиналарды окутууда окуу процессинде, ошондой эле бардык деңгээлдеги шайлоолорду даярдоого жана өткөрүүгө көз карандысыз байкоо жүргүзгөн бардык деңгээлдеги шайлоо комиссияларынын кызматкерлеринин, укук коргоо органдарынын жана коммерциялык эмес уюмдардын кызматкерлеринин тренингдерин жана семинарларын өткөрүү үчүн колдонулду.

Диссертант тарабынан алынган натыйжалар Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын шайлоо мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө мыйзам долбоорлорун демилгелөөдө колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү. Диссертацияда Кыргыз Республикасынын жана Казакстан Республикасынын шайлоо мыйзамдарын концептуалдуу реформалоо проблемасына комплекстүү мамиле негизделген. Аталган маселелерди илимий жактан иштеп чыгуу Кыргызстандын жана Казакстандын конституциялык укук тармагын жана илимин андан ары өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Диссертацияда негизделген бир катар жоболор, концептуалдык тыянактар жана конкреттүү сунуштар Казакстан менен Кыргызстандын шайлоо мыйзамдарында, бардык деңгээлдеги шайлоо комиссияларынын, ошондой эле мамлекеттик бийлик органдарынын, укук коргоо органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын укук колдонуу ишмердүүлүгүндө колдонууу пайдалуу.

РЕЗЮМЕ

диссертации Досумова Серимжан Тулеуовича на тему: «Конституционно-правовые основы избирательного процесса: теория и практика (по материалам Республики Казахстан и Кыргызской Республики)», на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право

Ключевые слова: Конституция Республики Казахстан; Конституция Кыргызской Республики; избирательное право; избирательный процесс; избирательное законодательство; этапы избирательной системы; Государственная дума России; Учредительное собрание; парламент; Мажилис; Жогорку Кенеш; избирательное объединение; институт наблюдателей; избирательные системы; выборы; общественный опрос; политические партии; предвыборная агитация.

Объектом диссертационного исследования являются совокупность социально-правовых отношений и интересов, формирующиеся в ходе реализации участниками избирательного процесса, принадлежащих им субъективных прав и юридических обязанностей.

Предметом исследования являются: свод правовых норм, определяющих правовую позицию гражданина в реализации своего избирательного права; проблемные вопросы и совершенствование деятельности органов государственной власти, избирательных комиссий и органов местного самоуправления по обеспечению избирательных прав граждан; действующее избирательное законодательство и его совершенствование, практика его применения с точки зрения проводимых социально-политических реформ; международные стандарты и рекомендации применения избирательного права.

Цель исследования составляют разработка конституционно-правовых основ современного избирательного права Кыргызстана и Казахстана, комплексное изучение основных образующих его институтов, а также формулирование теоретических положений и конкретных практических рекомендаций, имеющих прикладное и концептуальное значение для совершенствования избирательного законодательства и практики его применения, как в Кыргызстане, так и в Казахстане.

Методология и методика исследования. Методология данной работы была основана на принципах формально-логического исследования, ее основой является комплекс общенаучных и социальных методов познания общественно-политической и правовой реальности, а также метод перехода от общего к частному, от абстрактного к конкретному. В процессе исследования использовались исторические, конкретно-социологические, сравнительные и правовые методы, метод системного анализа. Теоретической основой исследований стали научные работы в области истории, философии, теории государства и права, конституционного права, связанные с рассматриваемой проблемой.

Эмпирическую основу исследования составили нормативные правовые акты: Конституции Республики Казахстан и Кыргызской Республики; действующее избирательное законодательство; нормативные правовые акты Центральной избирательной комиссии; публикации о выборах в научных журналах, центральной и местной периодической печати, монографиях, других отдельных публикациях и архивных данных.

Полученные результаты и новизна работы. Диссертация представляет собой первое комплексное исследование теории и практики Кыргызстана и Казахстана связанных с конституционно-правовыми основами избирательного права на диссертационном уровне, впервые исследуются актуальные вопросы избирательного законодательства двух Центрально-азиатских стран, изучается опыт избирательного процесса Казахстана и передовые избирательные технологии Кыргызстана. Раскрывается сущность избирательных процедур, стадий избирательного процесса, а также правовые основания финансового обеспечения выборов.

В диссертации проанализированы все виды ответственности за нарушение избирательных прав всеми категориями субъектов избирательного процесса и разработаны авторские предложения по улучшению процесса обжалования с учетом передового опыта исследуемых стран и стран ближнего и дальнего зарубежья.

В исследовании сгруппированы научно-обоснованные рекомендации и предложения направленные на совершенствование избирательных систем Казахстана и Кыргызстана а также разработаны концептуальные основы реформирования, как в законотворческой, так и в правоприменительной деятельности центральных и районных органов ответственных за организацию избирательного процесса.

Полученные в диссертации результаты полезны для всех субъектов избирательного процесса, в частности для выработки концепции по реформированию деятельности членами Центральной комиссии по проведению выборов и референдумов, как в Казахстане, так и в Кыргызстане и улучшению избирательного процесса, профессорско-преподавательского состава и научных сотрудников, исследующих проблемы избирательного права в его конституционном измерении.

Рекомендации по использованию. Основные положения диссертации использованы в учебном процессе при преподавании дисциплин «Конституционное право», «Муниципальное право», «Избирательное право» и т.д., также для проведения тренингов и семинаров сотрудников избирательных комиссий всех уровней, сотрудников правоохранительных органов и некоммерческих организаций, проводящих независимое наблюдение за подготовкой и проведением выборов всех уровней.

Полученные диссертантом результаты могут быть использованы при инициировании законопроектов о внесении изменений и дополнений в избирательное законодательство Республики Казахстан и Кыргызской Республики.

Область применения. В диссертации обоснован комплексный подход к проблеме концептуального реформирования избирательного законодательства Кыргызской Республики и Республики Казахстан. Научная разработка указанных вопросов способствует дальнейшему развитию отрасли и науки конституционного права как Кыргызстана так и Казахстана.

Ряд положений, концептуальных выводов и конкретных рекомендаций, обоснованных в диссертации, могут быть использованы в избирательном законодательстве Казахстана и Кыргызстана, в правоприменительной деятельности избирательных комиссий всех уровней, а также органов государственной власти, правоохранительных органов и органах местного самоуправления.

SUMMARY

of the dissertation of Dosumov Serimzhan Tuleuovich on the topic: "Constitutional and Legal Foundations of the Electoral Process: Theory and Practice (Based on the Materials of the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic)", for the degree of Doctor of Law in the specialty: 12.00.02 – constitutional law; municipal law

Keywords: Constitution of the Republic of Kazakhstan; Constitution of the Kyrgyz Republic; electoral law; electoral process; electoral legislation; stages of the electoral system; State Duma of Russia; Constituent Assembly; Parliament; Mazhjilis; Jogorku Kenesh; electoral association; institute of observers; electoral systems; elections; public polling; political parties; election campaigning.

The object of the dissertation research is a set of socio-legal relations and interests that are formed during the implementation by the participants of the electoral process, their subjective rights and legal obligations.

The subject of the study are: A set of legal norms defining the legal position of a citizen in the exercise of his electoral right; problematic issues and improvement of the activities of state authorities, election commissions and local self-government bodies to ensure the electoral rights of citizens; the current electoral legislation and its improvement, the practice of its application in terms of ongoing socio-political reforms; international standards and recommendations for the application of the electoral law.

The purpose of the study is to develop the constitutional and legal foundations of modern electoral law in Kyrgyzstan and Kazakhstan, a comprehensive study of the main institutions forming it, as well as the formulation of theoretical provisions and specific practical recommendations that have applied and conceptual significance for improving electoral legislation and the practice of its application, both in Kyrgyzstan and Kazakhstan.

Methodology and methodology of the study. The methodology of this work was based on the principles of formal logical study, its basis is a complex of general scientific and social methods of cognition of socio-political and legal reality, as well as a method of transition from the general to the particular, from the abstract to the concrete. In the course of the study, historical, specifically sociological, comparative and legal methods, the method of system analysis were used. The theoretical basis of the study was scientific works in the field of history, philosophy, theory of state and law, constitutional law related to the problem under consideration.

The empirical basis of the study was the normative legal acts: The Constitutions of the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic; the current electoral legislation; normative legal acts of the Central Election Commission; publications on elections in scientific journals, central and local periodicals, monographs, other individual publications and archival data.

The results obtained and the novelty of the work. The dissertation is the first comprehensive study of the theory and practice of Kyrgyzstan and Kazakhstan related to the constitutional and legal foundations of electoral law at the dissertation level, the current issues of electoral legislation of the two Central Asian countries are investigated for the first time, the experience of the electoral process of Kazakhstan and advanced electoral technologies of Kyrgyzstan are studied. The essence of electoral procedures, stages of the electoral process, as well as the legal grounds for financial support of elections are revealed.

The dissertation analyzes all types of liability for violation of electoral rights by all categories of subjects of the electoral process and develops author's proposals to improve the appeal process, taking into account the best practices of the countries studied and the countries of the near and far abroad.

The study grouped scientifically-based recommendations and proposals aimed at improving the electoral systems of Kazakhstan and Kyrgyzstan, and also developed conceptual foundations for reform, both in lawmaking and law enforcement activities of central and district bodies responsible for organizing the electoral process.

The results obtained in the dissertation are useful for all subjects of the electoral process, in particular for developing a concept for reforming the activities of members of the Central Commission for Elections and Referendums, both in Kazakhstan and Kyrgyzstan, and improving the electoral process, faculty and researchers researching the problems of electoral law in its constitutional dimension.

Recommendations for use. The main provisions of the dissertation are used in the educational process when teaching the disciplines "Constitutional Law", "Municipal Law", "Electoral Law", etc., also for conducting trainings and seminars for employees of election commissions at all levels, law enforcement officers and non-profit organizations conducting independent monitoring of the preparation and conduct of elections at all levels.

The results obtained by the dissertation can be used when initiating draft laws on amendments and additions to the electoral legislation of the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic.

Scope of application. The dissertation substantiates a comprehensive approach to the problem of conceptual reform of the electoral legislation of the Kyrgyz Republic and the Republic of Kazakhstan. The scientific development of these issues contributes to the further development of the branch and science of constitutional law in both Kyrgyzstan and Kazakhstan.

A number of provisions, conceptual conclusions and specific recommendations substantiated in the dissertation can be used in the electoral legislation of Kazakhstan and Kyrgyzstan, in the law enforcement activities of election commissions at all levels, as well as state authorities, law enforcement agencies and local self-government bodies.

С. Т. Досумов

Шайлоо процессинин конституциялык-укуктук негиздери: теория жана практика (Казакстан Республикасынын жана Кыргыз Республикасынын материалдарынын негизинде)

12.00.02-конституциялык укук; муниципалдык укук

Юридика илимдеринин доктору
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертациянын авторефераты

Көлөмү 2,9 б.б.
Нускасы 150 д.

Принтцентр
«Блиц»
720005 Бишкек ш., Байтик батыр көч., 65
Тел.: (+996 312) 59-17-95
e-mail: blitzltd@mail.ru